

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

નવેમ્બર : ૨૦૧૮
વર્ષ : ૧૩, અંક : ૫

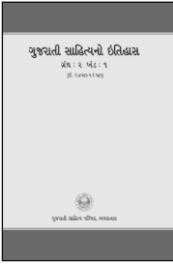
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

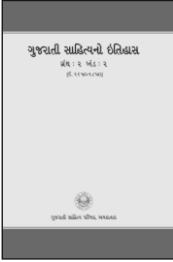
પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા : ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १३

नवेम्बर : 2018

अंक : ५

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર 6
- કવિતા :** વાયકાઓ, કમલ વોરા 11 જરાક અમથું નામ પૂછ્યું તો, પ્રતાપસિંહ ડાભી 12 બે ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 13 લાગણીઓ, મણિલાલ હ. પટેલ 14 ચાર પંક્તિપર્ણ, મનોહર ત્રિવેદી 15 મારી પાસે થોડા શબ્દો છે, પ્રવીણ પંડ્યા 17 શક્યતા, સેજલ શાહ 18 મીરાં ઉવાચ, વિનોદ ગાંધી 19 ખોજ કબીરા, સુરેશ પરમાર 'સૂર' 19 બે કાવ્યો, ચતુર પટેલ 20 એક ચિત્ર, રાધિકા પટેલ 21
- વાર્તા :** કાર્નિવલ, હિમાંશી શેલત 22
- લલિતનિબંધ :** વરસાદ તારી 'લીલા' અપરંપાર, રમેશ પટેલ 26 પ્રૂફરીડિંગ, પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય 27
- આસ્વાદ :** ચાવીને કાંટો માનતી અહંભ્રાન્તિનો અન્ધકાર... રાધેશ્યામ શર્મા 32
- વિવેચન :** જયંત ગાડીત અને 'સત્ય', ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 35
- અભ્યાસ :** શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનું બાળસાહિત્ય : એક ઝલક, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 39 કવિશ્રી વિનોદ જોશી : વ્યક્તિત્વ અને કવિત્વ, મણિલાલ હ. પટેલ 47 અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલ : કેટલાક ચહેરા, ધ્વનિલ પારેખ 55
- મુલાકાત :** શિરીષ પંચાલ સાથે એક પ્રશ્નોત્તરી, શરીફા વીજળીવાળા 64
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :** ભોગીલાલ સાંડેસરાને શતાબ્દીની વંદના, નરોત્તમ પલાણ 74 ભાષા મારાં હાડમાંસ... , રમણીક સોમેશ્વર 76 ભીંત બની જતા ચહેરાઓની વ્યથાકથાઓ, કિશોર વ્યાસ 80 સાંજને સૂને ખૂણે પ્રગટેલો અજવાસ, ઉર્વીશ વસાવડા 83
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 86
- સાહિત્યવૃત્ત :** સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 87
- આવરણચિત્ર :**
- સંદર્ભનોંધ :** પીયૂષ ઠક્કર 88
- આવરણ :** સુરેન્દ્રન નાયર
- આ અંકના લેખકો :** 90

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વંદ્ર

લેખાંક-૯

વાચકમિત્ર, યાદ છે કે તમને, ‘પરબ’ના ઓકટોબરના અંકમાંનું પેલું ચૂપ કરી દે એવું બોરો ભાષાનું કાવ્ય : ‘બેહુલાનું મૃત્યુ’ ? અને એમાં પુછાયેલો પેલો અણધાર્યો અને ધારદાર પ્રશ્ન ? જોકે આજના સમયડંબ્યા ભારતીય સમાજોના અસંખ્ય સવાલોમાંથી કેટલા યાદ રહી શકે આપણને ?! ને આ તો વળી એક મરી ચૂકેલી આદિવાસી સ્ત્રીને બોલતી કરીને બોરો જેવી એક ‘ગૌણ’ ભાષાની એક કવિએ (‘કવયિત્રી’ ?) કરેલા સવાલો ! – પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કવિતાનું એક કામ જ તો વીસરાયેલું અને વિખેરાયેલું જે હોય એને સંભારીને સાંભરવું, એ છે. ઇમોશન્સ રિકલેક્ટેડ ઇન ટ્રાંક્વિલિટી. પણ એ તો ઓગણીસમી સદીના યુરોપના રોમેન્ટિક રિવાઇવલના સપનીલા સમયની વાતો ! આજની વાત, એકવીસમી સદીના ઇનસેઇન ટાઇમની, ચેપલિન જેને ‘મોડર્ન ટાઇમ્સ’માં આલેખી ગયો છે એ સામૂહિક પાગલપણાના પીડાભર્યા સમયની વાત અલગ. એણે પૂછેલો ધારદાર સવાલ જુદો.

તો ચાલો, લેખાંક ૮માં શરૂ કરેલી, ભારતમાં બીજે થોડી અજાણી એવી ઇશાન ભારતની બોરો બોલીની અન્યત્ર ઓછી જાણીતી એવી કવિ અંજલી વસુમા તારી યાને અન્જુ નર્ઝરીની એ કવિતાના એ સવાલને ફરી સાંભળીએ.

કાળા સાપે અચાનક (કે કદાચ તક જોઈને) દીધેલા દંશથી મોત પામેલી એક સ્ત્રીને કેળના થડના તરાપા પર મૂકી એના પરિવારે, પતિએ વિધિપૂર્વક નદીમાં વહેવડાવી દીધી છે. હવે અંધાધૂંધ ધસતાં બ્રહ્મપુત્રનાં પૂર ભર્યા પાણીમાં એકલી વહેતી એ સ્ત્રી પૂછે છે :

‘મારા મનમાં એક સવાલ થાય છે / (અને એ સાવ નાખી દેવા જેવો નથી) / લખીધરે શું કર્યું હોત આ પરિસ્થિતિમાં ?’

– કાવ્ય આખું ફરીથી વાંચીએ ત્યારે પાકું થાય કે ‘લખીધર’ નામ અહીં પહેલી વાર અચાનક આવે છે. આ કવિતામાં કોઈ લખીધરને સર્પદંશ થયો નથી. અહીં સાપ તો ઝેરભર્યો કરડ્યો છે એક અજાણી બાઈને, એ મર્યા પછીયે આપણી સાથે કે પોતાની સાથે આ કાવ્યમાં વાતો કરે છે. સર્પદંશથી મોત પામેલી આ સ્ત્રીની અંતિમ વિધિનું આલેખન એણે આ રીતે કર્યું છે :

‘ત્યારે મારા સ્વામીએ બધી જ વિધિ કરી / મને વિદાય આપી ત્યારે એ સાવ

ફિક્કા પડી ગયા હતા...' પછી ઉમેરે છે : [મારા તરાપાને ધક્કો મારી મને દુખી દિલે વિદાય દેનારાઓમાં] 'છેક છેલ્લા હતા એ.' મોત પામેલી એ બાઈને, પોતાને વળાવતા પતિ માટે કોઈ ફરિયાદ નથી. બલ્કે જાણે કે વાત્સલ્ય છે. એણે એ કવિએ એ 'સ્વામી'નું નામ નથી આપ્યું. કે એ બાઈનું. અહીં કોઈ 'બિગ નેઈમ' નથી, આ અજાણ્યા લોકો.

નદીમાં તણાતા તરાપાનું, સ્ત્રીની એકલતાનું અદ્ભુત આલેખન આ બોરો કવિ કરે છે, 'મરણોત્તર'માં સુરેશ જોષી કરે એવી તાદ્દશતાભર્યું પણ એથી અલગ અવાજમાં :

'મને નવવધૂ જેમ શણગારવામાં આવી / અને કેળના થડના બનેલા એક તરાપા ઉપર / મને વહેતી કરવામાં આવી / સાવ એકલી, નદીમાં આવેલી રેલના પાણી ભેગી તણાતી... / મારી ભેગું કોઈ નહોતું / ન જીવન, ન સાથી, ન કોઈ પ્રિયજન / શરણાઈના સૂર રેલાયા નહીં / ન તો કોઈ થરકતી મોરલી પર લગન ટાણે ગાવાનાં ગીત...'

'બાલા તે વરની પાલખી'ને ગાતા નરસિંહ યાદ આવે.

અને આ કલ્પન જુઓ, ભયાનક અને શાંત રસોના હલબલાવી દે એવા સંયોજન વડે વિશ્વકવિતામાં સ્થાન પામે એવું, બર્ગમનની કોઈ ફિલ્મમાં દેખા દે એવું, કલ્પન :

'તરાપા ઉપર તેલનું એક કોડિયું ટમટમતું હતું / અને હલેસાં વિનાનું એ નાવડું આરા-ઓવારા અને વહેણો વચ્ચે ધકેલાતું ચાલ્યું / નદીમાં કેવી ઊંડી તાણ ભરી ને ફુંકાડતી આવી છે આ રેલ.'

છેલ્લી પંક્તિના ક્રિયાપદનો વર્તમાનકાળ અનુભવો. મોત પામેલી સ્ત્રીનો ચારે તરફથી કપાયેલો અટૂલો વર્તમાનકાળ ! ઝુંવાડાં ખડાં થઈ જશે ! હવે એ કહે છે :

'અરે, હયાતીનું કે બિનહયાતીનું એ તે કેવું રૂપ / મોતનું, અથવા તો મોત પછીની અવસ્થાનું / વિશ્વાસનું કે પછી વિશ્વાસ સાવ ઊઠી ગયાનું?'

શેની ઉપર એણે વિશ્વાસ મૂક્યો હતો ? શેના પરથી એનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો ? માત્ર એક કુટુંબ પરથી ? નદીમાં એકલી-અટૂલી વહેતી મૂકનારા 'સ્વામી' પરથી ? ના. અંજલી બસુમાતારીની આ કવિતા એ બધાથી ઘણા વધારે ઊંડા અને વ્યાપક વિશ્વાસની અને વિશ્વાસ ઊઠ્યાની વાત કરવા તાકે છે. બંગાળી નહીં, અસમિયા નહીં, બોરો બોલીમાં જ થઈ શકે એવી એક વાત !

એટલે જ તો અચાનક એ વાત કરે છે લખીધરની !

આપણે, થોડા ગૂંચવાઈને પૂછી પડીએ, 'મતલબ ?' તો એ કહે :

'મતલબ કે લખીધર, પેલી બેહુલાનો સ્વામી'.

અરે, એનું શું અહીં ? આપણે પૂછીએ. આ સ્ત્રીનું નામ કાંઈ બેહુલા નથી. એના પતિનું નામ લખીધર નથી. અરે, સાપ પણ કોઈ લખીધરને નથી કરડ્યો. સાપ તો કરડ્યો છે...

આ વાતનો ખ્યાલ આવે ને વિપળમાં આપણે આપણા સમયની ભારતીય કવિતા, ભારતીય કવિતાની સુદીર્ઘ પરંપરાને કેવી જાણે કે ઉચલાવી પાડતી તોયે જાણે કે એની સાથે જોડાતી, એને આગળ વધારતી પોતે આગળ વધે છે, એની સમજણ પડે !

સમજણ પડે કે મૂળ ભારતીય કથામાં લખીધર જ્યારે સર્પદંશથી મોત પામે છે અને

એના દેહને કેળના થડના તરાપા પર, ટમટમતા દીવા સાથે વહેતો મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે એ એકલો નથી હોતો. સાથે હોય છે એને ઊંડો સ્નેહ કરતી એની પત્ની બેહુલા. પ્રિય પતિના મૃતદેહ સાથે એ જ છેક તો સ્વર્ગલોકમાં જઈ, દેવરાજ ઈંદ્ર વગેરે દેવો સામે અદ્ભુત નૃત્ય કરી, વરદાન મેળવી, પતિને સજીવન કરી, પાછો લઈ આવે છે. એ થઈ પ્રાચીન ભારતની કથા. અને હવે ?

*

બોરો કવિતા સુધી આવતાં પહેલાં મહાન બંગાળી કવિ જીવનાનંદ દાસે દીઠેલી બેહુલાને ઓળખીએ. ‘રૂપસી બાંગલા’ એ સોનેટમાળામાં એ કવિ દેવોને પ્રસન્ન કરવા નૃત્ય કરવાની જેને ફરજ પડી છે, એવી સદ્યવિધવા, પતિને ઊંડો પ્રેમ કરતી બેહુલાનો પરિચય કરાવે છે : જીવનાનંદ દાસ એને પાંખ તૂટેલી પંખિણી રૂપે જુએ છે. ‘She danced like a torn wagtail in Indra's court.’

‘ભાંગી પાંખની ખંજન પંખિણી જેવી એ નાચી ઈંદ્રના દરબારમાં’ ત્યારે ‘Bengal's rivers, fields, wild violets wept at her feet like anklet bells.’ – બંગલાની નદીઓ, એનાં ખેતરો, જાંબુડિયાં જંગલી ફૂલો એનાં ચરણો પાસે રોઈ પડ્યાં, રણજાણતી ઝાંઝરી જેવાં.’ – બંગાળની પ્રકૃતિ અને એવી બંગાળી પ્રકૃતિ ધરાવતા આ કવિ, એમને શું આટઆટલું અણગમતું બન્યું ? જીવનાનંદ દાસને માણસાઈના દૈવી અવમાન જેવું જે લાગ્યું તે એ કે પોતાના પ્રિય પતિને હમણાં જ ગુમાવી બેઠેલી આ બેહુલાને પતિ-પ્રાણનું વરદાન આપવા માટે દેવોએ એની પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. પુરાણકથાથી આધુનિક બંગાળી કવિ આ રીતે જુદા પડ્યા.

અને હવે એમની અનુગામી બોરો કવિતાનું પુરાકથાથી વિચલન જુઓ :

હવે પેલો કાળોતરો સાપ સ્ત્રીને, આ નવી બેહુલાને, નામોલ્લેખ વિનાની બોરો સ્ત્રીને કરડે છે; ન કે બંગાળી લખીધરને. મિથમાં તો ‘મનસા મંગલ’ના ચાંદ સોદાગરના પુત્ર લક્ષ્મીધર સર્પદંશે મર્યો અને બેહુલાના પત્ને ફરી જીવતો થયો. હવે મિથ નહીં, હિસ્ટરી આવે છે, આજે ભારતના ઈશાન ખૂણે રચાતો જતો રક્તરંજિત ઈતિહાસ. અહીં મૃત્યુ તો છે. અનિવાર્ય. કોઈ ને કોઈની હિંસકતાથી. પણ પુનર્જીવન ? – ‘માલૂમ નહીં.’

એ બેહુલા, બલ્કે આ કાવ્ય વાંચ્યા પછીની આ બેહુલા સાપ કરડ્યે મરે છે ત્યારે તરાપા પર એનો મૃતદેહ એકલોઅટૂલો મુકાય છે. પુરાકથામાં લખીધર સર્પદંશથી મરતાં, એને લઈ જતા તરાપા પર એની પત્ની બેહુલા એની ભેગી ગઈ હતી. અઘકથામાં, આજના ઈતિહાસમાં, બોરો બોલીના આ કાવ્યમાં તરાપા ઉપર એકલી આ અનામ સ્ત્રી જ છે, સાપ ડંખ્યે મરેલી. ક્યા ક્યા છે એ ડંસીલા સાપ ?

પતિ મર્યે પત્ની મોતના તરાપા પર જઈ શકતી હતી, પત્ની મર્યે પતિ વીલે મોઢે ગામમાં પાછો ફરે છે – મરેલી પત્નીને વળાવીને. હવે આ બેહુલાને ફરી સજીવન કરવા મથનારું એના એકલવાયા તરાપા પર કોઈ દેખાય છે, આજના દક્ષિણ એશિયામાં ક્યાંય ?

મૂળ કથામાં કાળોતરો સાપ મોકલ્યો હતો સ્વર્ગમાં બીજાં દેવદેવીઓ સાથે

માનમરતબા, ભોગવિલાસભર્યું સ્થાન મેળવવા ઘેલી થયેલી સર્પદેવી મનસાએ. એને આજ ? આજના એવા જ ‘સ્વર્ગો’માં ઘૂસવા માટે કેવાં કેવાં કરતૂતો કરે છે આપણા વિવિધ ધર્મોની, વિવિધ રાજકીય સંગઠનોની અને કરોડ કરોડોનાં કૌભાંડ કરતી આજની વિવિધ આર્થિક વ્યવસ્થાઓની મંછાઓ !

કેવા છે આજના એ વિષયો ? અન્જુ નર્ઝરી એનું એક અનોખું કલ્પન આલેખે છે. કેવો હતો એ કાળોતરો ?

‘મારાથી કોઈ ભૂલ થાય એની રાહ જ જોતો’તો એ. / ત્રાટકવા માટેના કોક થોડા અમથા કારણની એને જરૂર હતી. / બસ એક ખોટું પગલું / કે ફક્ત એક ગલત હલચલ... / એણે ફેણ પટકી મારા પર ત્યારે મને એક આછોક અવાજ સંભળાયો’તો / પણ મને પૂરું સમજાયું નહીં કે / એ અવાજ મારા મનમાં થયેલો કે બહાર હવામાં.’

— ઉગ્રવાદીઓ, આતંકીઓ, આર્થિક કૌભાંડો કરનારા પ્રજાજનો, એમના ભાગીદારો જેવા રાજકારણીઓ અને બડા સાહેબો, ચર્ચ, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારા, મંદિર, આશ્રમ, ડેરામાં ઘૂસી નફટાઈની હદો વટાવતા લોકો — કેટકેટલા કાળોતરા, કેવી કેવી મંછા દેવીઓ ! કશું કહ્યા વગર અંજલી વસુમાતારીની આ ભોરો ભાષાની કવિતા કેટકેટલું સૂચવી જાય છે ! — વાંચ્યા જ કરીએ આ અને આવે આજની ભારતીય કવિતાને...

*

કે પછી કાવ્યાભાસોના કેફમાં પડેલાં આપણે આ કવિ, એના કાવ્યની આ એકલી-અટૂલી સ્ત્રી, કાવ્યાંતે જેમને અસહનીય વકોક્તિથી, અન્બેરેબલ આયર્નીપૂર્વક આલેખે છે, એવા ‘પ્રેક્ષકો’માંના એક બની ગયા છીએ ? જુઓ, જુઓ તો ખરા, કોણ ટોળે મળ્યું છે આજે અહીં આ :

‘નદી પરના પુલ ઉપર એકટું થયેલું ટોળું નીચી નજરે જુએ છે / સાંજને સુમારે નદી ઉપર ભજવાતું જીવંત નાટક / જાણે કે એઓ તો ફક્ત નદીની રેલને જ જોવા આવ્યા હોય, / (જોકે એમાંના કેટલાકને એવો શોખ હોય પણ ખરો !)’.

— આપણે ક્યાં રહેવું છે, પુલ પર કે તરાપા પર ? પોતપોતાને પૂછી લઈએ.

પરિષદનો પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રિય અનુબંધ

પરિષદના ધ્યેયો, ઉદ્દેશો, નિયમો અને ઠરાવોને સુસંગત રહી, પોતાની લગની, દૃષ્ટિ, શક્તિ અને આયોજનકુશળતા વડે, સહિયારા સાયોજનો રૂપે, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારની સર્વ શાખાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સંરક્ષવા અને વિકસાવવાના કામને શક્તિમંત અને સાચારુ રીતે આગળ ધપાવવામાં પરિષદના વિવિધ સ્થળના અનુબંધોનો ફાળો આ વર્ષ, ૨૦૧૮ દરમિયાન ધ્યાનાર્હ અને કાબિલેદાદ રહ્યો છે.

સૂરત અનુબંધની પ્રાણવંતી પહેલ પછી પંચમહાલના અંતરિયાળ વિસ્તારમાં કાલોલ અનુબંધે અને દક્ષિણ ગુજરાતના ગ્રામ વિસ્તારોમાં વ્યારા-અનુબંધે, તેમજ ભરૂચ અને વડોદરાના અનુબંધોએ, પ્રજા સાથેના પરિષદના સમ્બન્ધને દઢાવ્યો હતો. એને એક

સ્મરણીય ઉત્કર્ષબિંદુ પર લઈ જનારો કાર્યક્રમ પરિષદના મુંબઈ અનુબંધે કરી બતાવ્યો. આ સહુ કર્મઠ, નિસ્વાર્થ, અને આયોજન-કુશળ સાથીઓનો પ્રમુખસ્થાનેથી આભાર.

હવે ૨૦૧૮નું વર્ષ પૂરું થાય એ પહેલાં પરિષદનો પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય અનુબંધ આ ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે લોસ એન્જેલીસ નગરમાં કાર્યાન્વિત થયો, એનું ઉખ્માપૂર્વક સ્વાગત.

એ મહાનગરના પેસેડીના શહેરમાં ડો. કલ્પના સાવલા અને શ્રી પોપટભાઈ સાવલાના સુંદર - વિશાળ નિવાસસ્થાને પહેલી બેઠકનો આરંભ ડો. વિક્રમ કામદારના સુગ્રથિત અને દૃષ્ટિસમ્પન્નની ભૂમિકાવક્તવ્યથી થયો. અમેરિકાના વેસ્ટ કોસ્ટ વિસ્તારમાં સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય વગેરેની તેમજ એના વ્યાપક સંદર્ભ રૂપે વિવિધ જ્ઞાનવિજ્ઞાનોની અને સંસ્કૃતિ મીમાંસાની મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ આ દશકાઓમાં જે થઈ હતી એનો સુરેખ આલેખ આપી ડો. વિક્રમભાઈએ સૂચવ્યું કે પરિષદના આ પહેલા અમેરિકન અનુબંધને એ ભૂમિકાએ રહીને સ્થાપવો જોઈએ અને આગળ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકસાવવો જોઈએ.

ગુજરાતી રંગભૂમિના અને અદ્યતન ગુજરાતી સાહિત્યના રસિક-અભ્યાસી, એલ. એ. નિવાસી, શ્રી વિજય ભટ્ટે અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક, ‘એકત્ર’ ફાઉન્ડેશનના કલામર્મજ્ઞ સ્થાપક શ્રી અતુલ રાવલે આ અનુબંધનું કામ કઈ રીતે અમેરિકાના બીજા વિસ્તારોમાં અને યુરોપ-ઈન્ગલેન્ડમાં વસતા વિશ્વવિચારવંત ગુજરાતીઓની સામેલગીરીથી કઈ રીતે આગળ વધારી શકાય, એની ચર્ચા કરી હતી અને, જો સમયના તફાવતને લક્ષ્યમાં લઈ એલ. એ.માં સવારે બેઠકો ગોઠવાય તો ભારતમાં વસતા સર્જકો-ભાવકોને પણ સાંકળી શકાય, એવી વીજાણુ-વ્યવસ્થા, વિડિયો કોન્ફરન્સ વડે, રચી શકાય, એની વાત વિગતે કરી.

આ બેઠકમાં કલાકોના પ્રવાસો કરીને આવેલાં, અનુબંધના કામની વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચા કરનારાં સહુ વિશ્વ નાગરિક સહયોનો વિશેષ પરિચય ‘પરબ’ની આ અનુબંધ અંગેની નોંધોમાં હવે પછી આવશે.

આ અનુબંધની હવે પછીની બેઠકો દર ત્રણ મહિને, ડો. અંજના કામદાર અને ડો. વિક્રમ કામદારના સુંદર, અદ્યતન નિવાસસ્થાને મળશે. વિજય ભટ્ટે અને અતુલ રાવલ વિડિયો કોન્ફરન્સથી આ બેઠકોમાં સહુ જોડાઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરશે. બીજી બેઠક આ ડિસેમ્બર-જાન્યુઆરીના અરસામાં મળશે. અમર્ત્ય સેનના તાજેતરમાં પ્રકાશિત પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત સંસ્કૃત-મીમાંસા અંગે એમાં તજજ્ઞો અને સહુ વિચારવંત સહદયો ભાગ લેશે.

ત્રીજી બેઠક એ બાદ ત્રણ મહિને. એમાં વિખ્યાત સંગીતકાર બીથોવનની એક સિમ્ફનીના આસ્વાદ સહિતની ચર્ચા થશે. ફ્રાન્સના લોકશાહી પદ્ધતિથી ચૂંટાયેલા પ્રમુખ નેપોલિયનને એ સિમ્ફની અર્પણ કર્યા બાદ જ્યારે નેપોલિયને પોતાને સમ્રાટ રૂપે જાહેર કર્યો, ત્યારે બીથોવને એ અર્પણ રદ કરી, કહે છે કે એ સિમ્ફનીના સ્વરાંકનની એક નકલ જાહેરમાં ફાડી બતાવી હતી.

કવિતા

વાયકાઓ | કમલ વોરા

એક

વા વાયો નહોતો
નળિયું ખસ્યું નહોતું
તે છતાંય કૂતરું તો ભસ્યું
એક પાછળ બીજું
બીજા ભેગાં બાર
બારમાં ભળ્યું ટોળું
ટોળું
પૂંછડાં પટપટાવતું
એક સૂરે
કંઈ ભસ્યું કંઈ ભસ્યું કંઈ ભસ્યું
અને કરડ્યું
કરડી કરડી કરડીને
ફાડી ખાધું
પીધું
રાજ કીધું

બે

વા વાયો
નળિયું ખસ્યું નહોતું
તે દેખીને
કૂતરું ભસ્યું નહોતું
ઊભા ઊભા પૂંછડી પટપટાવતું હતું
એક પાછળ બીજું
બીજા ભેગાં બાર
બારમાં ભળ્યું ટોળું
ટોળું
ઝનૂની ઝડપે
પૂંછડાં પટપટાવતું હતું
વા વેગભેર વાતો હતો
નહોતું ખસ્યું તે નળિયું ફંગોળાયું
ગડગોથાં ખાતું ઠીકરાં થતું

પરબ ❖ નવેમ્બર, 2018

પછડાયું કૂતરાંનાં લમણાં પર
લોહીલુહાણ ટોળું
તેમ છતાં
પટપટાતાં પૂંછડાંથી
વામાં
કંઈ વેગ કંઈ વેગ કંઈ વેગ
ભરતું હતું

ત્રણ

વા વાયો નહોતો
છતાં નળિયું ખસ્યું
ને તે દેખીને કૂતરું ભસ્યું
ભસતાં ભસતાં
આગળપાછળ જોતું રહ્યું
પણ બીજું કૂતરું આવ્યું નહીં
પાસે આવીને ઊભું નહીં
ભસ્યું નહીં
એક કૂતરું
એકલું એકલું
બસૂરું
ભસતું રહ્યું ભસતું રહ્યું ભસતું રહ્યું
હાંફી ગયું
ઢળી પડ્યું
વા વાયો નહીં
નહોતા વાતા વામાં
નળિયું ઊડી ગયું...

ચાર

વા વાયો
નળિયું ખસ્યું
તે દેખીને
કૂતરું ભસ્યું નહીં

કૂતરું ભસ્યું નહીં ? કારણ ?
 કારણ કૂતરું હતું જ નહીં
 કૂતરું જ નહોતું ?
 નહોતું
 હતી કેવળ
 નહોતું તે કૂતરું ભસ્યાની
 વાયકાઓ
 વાને ઘોરે ઊડતી
 કંઈ વાયકાઓ કંઈ વાયકાઓ
 કંઈ વાયકાઓ
 નળિયું ખસ્યું
 કે નળિયું ન ખસ્યું
 તેની વાત તો
 વાયકાઓમાં હતી જ નહીં

પાંચ

એક એવીય વાયકા છે :
 વા વાતો નહોતો
 નળિયું નહોતું
 અને કૂતરું તો શું
 કૂતરાનું પૂછડુંય નહોતું
 હતું એક ગામ
 ગામમાં હતું
 ગામના
 કોઈ નવરાનું નખ્ખોદ
 કોઈ ગાંડાનું ગપ્પું
 હતી કોઈ અવળાની અવળાઈ
 કોઈ વેલસફાની વેલાઈ
 અને ગામ આખામાં હતી
 વા વાયાની
 નળિયું ખસ્યાની
 કૂતરું ભસ્યાની
 કંઈ ધમાધમ કંઈ ધમાધમ કંઈ ધમાધમ.

જરાક અમથું નામ પૂછ્યું તો | પ્રતાપસિંહ ડાભી

જરાક અમથું નામ પૂછ્યું તો એણે અમને આખેઆખું સરનામું દઈ દીધું, અમેય ગાંજ્યા ક્યાં જઈએ એ ગામે જઈને કાયમનું રહેઠાણ બનાવી લીધું.

હવે એય ને ! હરફર કરતાં પગલાંઓની છાપ સૂંધીને, શ્વાસ સુગંધી કરીએ, ઉલ્લળતી આંખે અથડાતી હવા ભરાય ગુસ્સે, એની સાથે સંધિ કરીએ. ગળે ઊઠતા ટહુકાઓનો આસવ ગાળી જાણે અમરત ધરાઈ ઘટઘટ પીધું જરાક અમથું નામ પૂછ્યું તો એણે અમને આખેઆખું સરનામું દઈ દીધું.

એમ કર્યું રોકાણ મૂડીનું, વ્યાજ-વ્યાજનું વ્યાજ જુઓને ધડબડ વધતું ચાલ્યું, 'વ્યાજ ભલે ના મળતું પાછું, લઈએ મૂડી તોય ઘણું છે' મનમાં રમતું ચાલ્યું, નક્કી એમ કર્યું છે આજે, ઊભી બજારે મોઢામોઢે, કહી દઉં સીધે સીધું જરાક અમથું નામ પૂછ્યું તો એણે અમને આખેઆખું સરનામું દઈ દીધું.

બે ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. દિવાળીની રાતે લટાર...

દીવા... દીવા... ઘરઘર દીવા,
લઈને આવ્યો અવસર દીવા.

એ જ તીર્થ છે, એ જ સંત છે,
જ્યાં પ્રગટાવે ઈશ્વર દીવા.

તેંચ કોડિયાં હશે મૂક્યાં ત્યાં,
અહીં અમારે ભીતર દીવા.

યાદ દિવાળી આવી ઘરની,
ખર્ચા આંખથી ખરખર દીવા.

અંધારી રાતે આ અવસર?
કરે હિસાબો સરભર દીવા.

કોનાં પગલાં થયાં યાદમાં,
ઉંબર, ફળિયે, પાદર દીવા.

મંત્રોએ અજવાળ્યું જીવતર,
લાગ્યા અક્ષર અક્ષર દીવા.

મિસ્કીન દર્પણ જેવું હૈયું,
જોઉં ઝગમગે અંદર દીવા.

૨. ઘંટડી વાગ્યા કરે

ડોક થોડી પણ હલાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે,
ધર્મમય છે મન મનાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.

...ને પ્રભુજી ને બધાયે ભક્ત જોતા ખેલ આ,
હાથ ગમ્મે ત્યાં ઘુમાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.

આંખ મીંચી પોતપોતામાં બધા ભૂલા પડ્યા,
આરતી રસ્તો બતાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.

ગોખતું સંવાદ કોઈ, કોઈ કોશ્ચુમ શોધતું,
પ્રેક્ષકો તાળી બજાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.

લેન્ડલાઈનનું ગજું શું? જ્યાં બધું મોબાઈલ છે,
ઓરડો સૂનો ગજાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.

કોણ આવ્યું ? કોણ જુએ ? ફી છતાં બિઝી બધાં,
 દ્વાર કોઈ ખટખટાવે, ઘંટડી વાગ્યા કરે.
 પ્રાણ યાને બોસને તો હરઘડી આ ટેવ છે,
 વાત છોડી કોણ આવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.
 એક હિસ્સો ઝંખતો'તો રોજ હું વ્હેલો ઊઠું,
 હરપરોઢે એ તુલાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.
 ફેરિયો બપ્પોરના જે રોજ નીકળતો હતો,
 જો કદી એ યાદ આવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.
 ડોક્ટર કહેતા હવે ઉમ્મર થઈ ભ્રમ થાય છે,
 વૃદ્ધ સૌને સંભળાવે ઘંટડી વાગ્યા કરે.

લાગણીઓ | મણિલાલ હ. પટેલ

વાર લાગે છે સમજણ આવતાં
 આપણી નિર્દોષ લાગણીઓને
 તાપ સાથે તરસ
 શ્વાસ સાથે સોસ -
 જોડાયેલાં હોય છે
 જળ સાથે મૃગજળ પણ !

ચીતરેલી નદીઓ તરી શકાતી નથી
 ને પી શકાતા નથી લીલા છાંયડાઓ
 હે મારી ભલીભોળી લાગણીઓ !
 પીડાના પાત્રમાં જ પ્રગટે છે પ્રેમ
 કૂંપળ ફૂટાડે છે ઋતુરાજ
 પણ પાનખરનો રથ રોકાતો નથી
 ને તોય શાણપણને
 વશ થતી નથી વ્હાલામૂઠ્ઠી લાગણીઓ !

માટી મોટા કરે છે ને એ જ -
 મિટાવી દે છે પાછાં પોતાનામાં
 કરુણાની કઠોરતા સમજાતાં સમય લાગે છે
 આધાર માટે ઝૂઝતી દોહ્વલી લાગણીઓને !

વરસાદેય નહિ વળાયેલાં ખેતરો ને
 ઉછેર્યા પછી પણ નહીં ફળેલાં વૃક્ષો -
 જાણીનેય જિરવાતું નથી જ્ઞાન...
 હે શાણપણના દેવતા ! તમને ઘણી ખમ્મા !
 અમને મુબારક
 અમારી વ્હાલસોઈ લાગણીઓ...

ચાર પંક્તિપર્ણા | મનોહર ત્રિવેદી

૧

લાવ થોડું અજવાળું ઉપજાવી લઈએ આ રાતમાં*
થોડું આકાશમાં, વેંત સૂકા વાંસમાં, અધઝાડું હશે પારિજાતમાં.

પહાડોની ઓથમાં ઊભવું મસોતું લઈ
પૂરવનું અંધારું લૂછવું
આટલું ના ફાવે તો જઈને વડોદરે
સિતાંશુભાઈને પૂછવું

ઘૂંટી ઘૂંટીને એવું સમજાવી દેશે કે ખ્યાલ નહીં રહે વાતવાતમાં.

સૂરજના ઊગવાની મીટ માંડી બેસીને
કરવાની મંદિરમાં પૂજા
માન્યું કે તિમિરને આમ દૂર રાખવાના
મારગ મળશે ન ક્યાંય દૂજા

જંગલ મૂકીને કોઈ પાછું વળે છે : નથી ઊતરતું કોઈ અહીં જાતમાં.

પળભરમાં ઊર્જાના સ્ત્રોત ખૂલે અંદરથી
સાયવીને પોતાનું તેજ
લોહીમાં ફાટફાટ વેગ છતાં, નયનોથી
ટપકે છે શીતળ કેં ભેજ

રાખવાનું હોય નહીં, વ્હેંચવાનું હોય, કહે, વ્હેંચવાનું હોય પાંચસાતમાં ?
લાવ થોડું અજવાળું ઉપજાવી લઈએ આ રાતમાં.

* કવિ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના અછાંદસની પ્રથમ પંક્તિ

૨

પંખી બેહું ડુંડે^x
ખેડૂ નજરું માંડે જાણે ભથવારીના સૂડે
નળ્ય વળગાડે છાતીસરસી
બેઉ તરફની છાંય
ખૂણેખાંચરે જઈને થંભ્યા
તડકાઓના પાય

ગાડામારગ જાય ઊતરતો પોતામાં શું ઊડે ?

નભ ઝૂકીને રહ્યું નરખી
લચી પડેલો મોલ
વહુવારુની જેમ લહેરખી
ધૂમે ઓળેઓળ

જુઓ, સીમને શણગારી છે પતંગિયાનાં ઝૂંડે
ખેડૂ નજરું માંડે જાણે ભથવારીના સૂંડે
પંખી બેઠું ઝૂંડે.

x કવિ રમણીક સોમેશ્વરના અછાંદસની પ્રથમ પંક્તિ

૩

કુલડીમાં ઢાંકેલા દેવતાની જેમ*
જાણે મારી મેં ફૂંક મને છેલ્લી
પાંપણના પલકારે પછવાડે છૂટી ગઈ ખાલીપાથી ભરચક હવેલી.

ડાણુની કોરીધાકોર આંખ જોઉં :
એને ધુમાડો આપે છે ભેજ
આટલીક ઘટનામાં એવું લાગે કે પેલી
ચિતા થૈ ચાલી નિસ્તેજ

બખ્યોજખ્યો વાયરોયે ચુપચાપ ઊભો છે કાજ પાસે આગને અઢેલી
કુલડીમાં ઢાંકેલા દેવતાની જેમ જાણે મારી મેં ફૂંક મને છેલ્લી.

બીડી-બાકસ, ચાની કીટલી કે લીમડો
ના રોંઢા લગીનું મળે બેસવું
ખડકી નેં શેરી નેં પાદર નેં એટલે કે
હોય નહીં હાથનુંયે નેજવું

ઝાંખી દેખાય આઘે લીંપેલાગૂંપેલા આંગણાની ઊઘડતી ડેલી
પાંપણના પલકારે પછવાડે છૂટી ગઈ ખાલીપાથી ભરચક હવેલી.

* કવિ દિલીપ ઝવેરીના અછાંદસની પ્રથમ પંક્તિ

૪

થોડા દિવસો પહેલાં તો+
વૃક્ષો પરથી સૂરનો પગરવ ફળિયે આળેખાતો.

પાન છાંચડા ઢોળે
નીચે ઘરનાં બાળક ન્હાય

કોરી કરતો પવન હમેશાં
રજોટાયેલી કાય

ચાંદરણાં થૈ વચ્ચે-વચ્ચે તડકો ઉલેચાતો.

ઠીબ, નીડ ડાળી પંખીનાં
દૃશ્યો ભેળાં રમતાં
આજ હવે ખંડેર : ઘૂમતી
કેવળ ખાલીખમતા

ચૂડેલનો કે હશે ચન્દ્રીનો — ત્યાં પાલવ લહેરાતો !

હુક્કામાંથી ઊઠે ધુમાડા
એમાં ઊઠે પ્રેત
દાદાજીની કથા નહીં :
ભીંતેથી ખરતી રેત

જૂના ઘરથી પાછા વળતાં પથ પગમાં અટવાતો
થોડા દિવસો પહેલાં તો...

+ કવિ યોગેશ જોશીના હેલોવીન અછાંદસની પ્રથમ પંક્તિ

મારી પાસે થોડા શબ્દો છે | પ્રવીણ પંડ્યા

લીંબડાનાં પાંદ જેવાં કડવાં
બાવળના કાંટા જેવા અણીદાર
ચબૂતરાની ચણ જેવા નિર્દોષ
મારી પાસે થોડા શબ્દો છે.

એ વિદ્વત્જનોના મંત્રો જેવા ગૂઢ નથી
પણ
અભણ લોકોની કહેવતો જેવા છે
જેની પાછળ હોય છે
જીવનનો મર્મ સમજાવતી દૃષ્ટાંતકથાઓ.

એ હથિયાર જેવાં હિંસક નથી
કે પડ્યા પડ્યા કાટ ખાય
અને
જાગે તો લોહી માંગે,
એ સાણસી તવેથા ઝારા જેવા

કે પછી
ત્રિકમ પાવડો કોદાળી જેવા
કે
પેન્સિલ પીંછી ફૂટપટ્ટી જેવા છે
જે જીવનની આગળ ચાલે છે
માનવસભ્યતાના વાહક બની.

મારી પાસે અસીમ ધન નથી
મારી પાસે જમીન-જાગીર નથી
મારી પાસે રાજપાટ તો હોય જ ક્યાંથી
મારી પાસે થોડા શબ્દો છે
અને
જીવવા માટે એ પર્યાપ્ત છે.

શક્યતા | સેજલ શાહ

ગઈ કાલે જ મેં
મારા ઘરની દીવાલ ખેસવીને
ગુલમહોર અંદર લઈ લીધાં;
બહાર ઊગેલા બટમોગરા મેં
રોપી દીધાં મારામાં.
જિવાય છે થોડું
આ વૃક્ષોની ભીનાશમાં
અને દીવાલના ખરબચડાપણામાં...

મૂળાક્ષરો તો
વિ ખ રા યે લા
પડ્યા છે
ચાદરોની સળમાં

અને
બારીમાં બાઝેલ જાળમાં.

થોડા તો
ફીઝમાંય,
મારી રાહ જોતાં;
ઠંડાગાર.

થોડા

બાથરૂમની દીવાલો પર
ઘરમાં સમાવેલા વૃક્ષની નસોમાં
ઊપસી આવ્યા છે થોડાક હરિતકણો.
કવિતા લખાશે
કદાચ.

મીરાં ઉવાચ | વિનોદ ગાંધી

રોકી શકો તો રોકજો, નીકળી જવાની છું,
મીરાં છું, મ્હેલ છોડીને જોગણ થવાની છું.
પકડી શકાશે નહીં મને, રાણાજી, હાથથી,
માટીની હું નથી અમૂર્ત હું હવાની છું !
તલવાર હાથમાં નથી, તંબૂર મેં લીધો,
રાણી નથી હવે, કહું—સ્વયમ્ ભવાની છું !
એવું નથી કે ખોટનો ધંધો કર્યો છે મેં,
રાજા છે દ્વારકાનો એની હું રાની છું !
વિશ્વાસ ના મૂકો તમે તો અમને ચાલશે,
ઈશ્વર કરે સ્વયમ્ સહી એવી જુભાની છું.
દુનિયાના લોક સર્વે સમજુ ભલે ને હો !
હું તો જનમથી, મૂળથી પાગલ દીવાની છું !

ખોજ કબીરા | સુરેશ પરમાર 'સૂર'

અંદર ખોયું ઓજ કબીરા;
બહાર શાની ખોજ કબીરા ?
રોજ ઊઠી, મારાથી ભાગું;
ક્યાં પહોંચું દરરોજ કબીરા ?
નાયું ત્યારે પગ ના ઊપડે;
શું જીવન પણ ખોજ કબીરા ?
રાજા સૂતો, રાજમહેલમાં;
સરહદ પર છે ફોજ કબીરા !
હમણાં જાગી, જાણી લે 'સૂર';
સાવ અકારણ 'ખોજ-કબીરા'.

બે કાવ્યો | ચતુર પટેલ

૧. મારી મા

અલ્યા જીવલા,
મારા પૂર્વજોનાં તાજાં પગલાંમાં,
રોજ દેખાય છે મને મારી મા.
અને એ મા —
મને ખેંચી જાય છે અતીતરાગમાં.
હું જ્યાં પાપા પગલી રમતો'તો
એ ચોક
વિધવા અચ્છીની પેટ
નમાયો થઈને ખૂણો પારે છે આજ
મારા 'સમરણનાં પીરાં પડી ગયલાં
બધાંય પાંન,
અજવારું પે'રીન ખડખડ 'અસી રયાં છ
મને દખ એ વાતનું છે કે
મારી મા, મરી ગયાની જુદી ખબર
જેણે પણ ફેલાયી છે
એમને કયી દેજો કે
મારી મા તો લેંપણની ઓકરીઓમાં,
બાજરીના રોટલા ઘડવાની ટપટપમાં
આજેય જીવે છે.
મારી ભૂખની અગન ઠારવા
નિત 'વારું ટાંણે
આજર થઈ જાય છ.
એટલે તો —
'વરહોથી મેં હાયવી 'રાછયું છ
થોડુંક એકાન્ત !
જેમાં મારી મા 'હચવઈન બેઠી છ.

૧. સમરણનાં - સ્મરણનાં ૨. અસી - હસી રહ્યાં છે.
૩. વારું - વાળું - રાતનું જમવાનું ૪. વરહોથી -
વરસોથી ૫. રાછયું છ - રાખ્યું છે ૬. હચવઈન -
સચવાઈને

૨. હે મા

હે મા —
મારી આ આંખોમાં ડૂબ્યાં કઈ
કેટલાંય ગામ,
ડૂબ્યાં પાનખર પહેરીને
રૂમ-રૂમ શમણાંના કંઈ કેટલાય મુકામ !
મા —
કોને કવ મારા જીવતા ડૂમાની વાત !
પેલા ભગા શેઠના ચોપડા જેવા
સાવ જુદા મારા આ શ્વાસ
મને પજવે છે દિ' ને રાત !
મા, તને શોધું
લીંપણની ઓકળીઓમાં,
મારા જીવતરના માલખામાં —
સચવાઈને પડેલા તારી વેદનાના
કંઈ કેટલાય મૂંગા દરબાર !
મા, યાદ કર તું,
ખરી પડેલા અવસરના
સાવ સુકકા એ પાનમાં હણહણે
એક-બે યાદોના લીલા અસવાર !
મા, કોણ મને રોકે પડવાની ચણીને
દીવાલ ? મા, મને રોજ રોજ વાગે
કોઈના ગમતા ધગધગતા શ્વાસોની ઠેસ !
મા, તું કે' ક્યાં લગી
સરનામા વગરના પરબીરિયા જેવો
હું રઝળું ?
મને છોડી ગયેલા કોક ટહુકાની શોધમાં
મા હું નીકળ્યો...
કોઈ મને વાંચે... ખોલીને મારી જાત્ય !

એક ચિત્ર | રાધિકા પટેલ

દોરતા તો દોરાઈ ગયું;
એક ચિત્ર
સાવ અબુધ કોરો કાગળ,
અને ચીલો ચીતરતી એ જ
ધારદાર પેન્સિલ.

દોરી-દોરીને શું દોર્યું...
એક પંખી,
પાંજરામાં...
નથી દોરાયો કોઈ શર્તરૂપી દરવાજો,
ખોવાઈ ગયું છે રબર –
જે ભૂંસી શકે બધું,
કાગળ ફાડ્યા વિના.
પંખી, સૂનમૂન બની જોયા કરે છે –
મને.
હવે, કોઈ વિકલ્પ નથી રહ્યો;
ચિત્રમાં રંગ ભરવા સિવાય...!!!

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યુઅલ માટે ઈમેઈલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક-સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યૂ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઈલ દ્વારા રિન્યૂઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઈલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઈલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઈલ કરવાથી રિન્યૂઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટ આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઈલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

કાર્નિવલ

હિમાંશી શેલત

કાર્નિવલ જોવા તો જવું જ છે, એકસો ને એક ટકા. આમેય વારંવાર ક્યાં મોકો મળે છે ? મેગા અને સ્માર્ટ સિટીને એ લહાવા મળે. આપણે રહ્યાં છેવાડાનાં, અને ખાસ કશા ખપનાં નહીં. અહીંનો સમૂહ આખો ડોબા લોકમાં ગણાય. અજડ, અબુધ, ડહડ, ઘેલો, નાદાન, વેવલો... જોયું ? વિશેષણોની પોકો ઠલવાય અમારે આંગણે. છે કોઈ સમુદાયને ઓળખાવવા આવા મસમોટા કોથળા છલકાવતા શબ્દો ?

જોકે અમને એવું કંઈ અડે નહીં. જે છીએ તે, પણ કાર્નિવલ જોવા જવાનાં એટલું નક્કી. વર્ષોથી સાંભળતાં આવ્યાં છીએ એની રોમાંચક વાતો. એવું એવું સાંભળ્યું છે કે આખે આખાં અધર થઈ જવાય. આમ તો બધાંને કાર્નિવલ કંઈ બલા છે તેની પૂરેપૂરી જાણ નથી, પણ વાતો આવી ગયેલી કે એમાં ખેલતમાશા ચાલે પૈડાંવાળા સપાટ ડબ્બામાં, જે ચોમેરથી ખુલ્લો હોય. મહોરાં પહેરીને ધરખમ લોક નાચેકૂદે, ગેલગમ્મત કરે, પટાબાજી અને પેંતરાબાજીની નવીન રમતો રમે. મહોરાં બનાવવામાં સ્માર્ટ અને મેગા સિટીના કલાકારો એ-વન ગણાય. એમને પૈસાની ખોટ નહીં. મહોરાં હોય તો રાક્ષસોનાં, પણ નજર ખસે નહીં એવાં આકર્ષક. રંગો ભડકામણા તોયે કામણગારા. કેટલાકને માથે મુગટ હોય, એની પાછળ રૂપેરી-સોનેરી ચાંદાસૂરજ પ્રકાશે. કો'ક કો'કને માથે તારાખચિત વેણી જેવી મુગટ-શોભા. લાંબા સુંદર ઝભ્ભા પર છોગાળાં ફૂમતાવાળાં ખેસ, તે પર સોનેરી તારનું ભરતકામ — આંખો અંજાય એવું ચળકચળક.

એમને રાક્ષસો ના કહેવાય ગાંડિયાઓ ! એ તો દેવલોકની જમાત ગણાય. આપણાથી અલગ દેખાવા માટે આવો વેશ કરવો પડે, મોં ચીતરવાં પડે, આંખોને મોટી દેખાડવી પડે, દાંત જબરા બતાવવા પડે, હાથમાં અસ્ત્રશસ્ત્ર લેવાં પડે, કેમ કે એ બધા લોકોત્તર, આપણાથી જુદેરા, મોટેરા, નવલા, તાકાતવર...

આટલી સમજ વડીલોએ આપી તે ઠીક થયું. તો આ દેવલોકના જે હોય, આપણે જે ગણીએ, તેમની આગળ જાતજાતનાં જંતર-વાજિંતર, ઢોલત્રાંસા વગાડતાં ટોળાં ચાલે. પિપૂડી જેવું વગાડવાવાળાના ગાલ એવડા બધા તસ તસ કે માંહે તડ પડીને આ ઘડી ફાટી જશે એમ થાય. ઢોલવાળા તડાપીટ બોલાવે એવી કે મઢેલાં ચામડાં ચીંથરાં થઈ ઊડી જાય એમાંનો ઘાટ. એક વળી નવલું વાજિંતર ન પિપૂડીમાં આવે, કે ન શરણાઈમાં, ન વાંસળીમાં કે ન શંખમાં. (આ બધું સાંભળેલું, અમે હજી દીઠો નથી કાર્નિવલ.) એનો નાદ જાદુઈ, તે એમાંથી 'વાહ જી વાહ ! વાહ રે વાહ !' જેવું કશુંક કાને પડે. પણ

ધ્યાનથી સાંભળવું પડે એને. બોલ જેવું નહીં, હોય માત્ર અવાજ, તોયે ઉપર લખ્યું તે જ સંભળાય. જાદુ ખરું કે નહીં ?

પણ અમે કંઈ આવી હવાઈ વાતોમાં ફસાઈએ ? તો કાર્નિવલ જોનારા અનુભવી કહે કે જુઓ, અને ખાતરી કરો, એટલે કાર્નિવલ જોવા જવું છે, એકસો ને એક ટકા. દિલ ઊછળી ઊછળીને ઝંખે છે દેવલોકની જમાત જોવા. તમેય ચાલો, ખરચ ખાસ નથી. વાહનની સગવડ તો કાર્નિવલવાળા કરે છે. જૂઠું નથી બોલતો, ખરે જ કરે છે, ના માનતા હો તો પૂછો જે આગળ જઈ આવ્યાં છે એમને. આપણે તો ખાલી ખાવાપીવાનું સાથે રાખવાનું.

છે, ભઈ, છે... રસ્તે હોટલોયે છે જ, પણ મોંઘું પડે જરા. થોડું જોડે હોય તો શો ભાર પડવાનો ?

*

પહોંચ્યાં. રસ્તે આખે ભયડાકચડી અને જયજયકાર. શેનો છે એ કાને પડે તો જયજયકાર કહેવાય કંઈ ? કેવળ હાહો સંભળાય. કાર્નિવલને આવકારવા ભારે ઠાઠમાઠ કરેલો. ધજાપતાકા, ફૂલપાંદડાં, તોરણચાકળા અને રંગોળીઓ. જે અસંખ્ય પગલાં હેઠળ રફેદફે થઈ જવાનું છે તેને માટે આટલો શ્રમ અને ખર્ચ ? એટલામાં તો ગામથી સરકારી દવાખાના લગી પાકો રસ્તો થઈ જાય. સુખીરામની માને ડોળીમાં બેસાડી કાચે રસ્તે ઠેઠાં ખાતાં લઈ ગયેલાં ગામનાં, તે બાપડી અડધે રસ્તે રામશરણ. ઉંમર વધારે નહીં. પચાસે પહોંચી હશે માંડ. મરવાટાણું ન કહેવાય એ કંઈ ! આપણાથી બોલાય નહીં, દેવલોકનાં હોય એને શું કહેવાય ?

હજી કાર્નિવલ તો ક્યાં દૂર હશે ! અમારી સમજમાં એમ કે કોઈ ખાસ જગ્યાએ સરકસ જેવું કશુંક મજેદાર ચાલતું હશે તે કાર્નિવલ, પણ આ તો એક જાતનું સરઘસ જે પસાર થઈ જાય. જે રસ્તેથી પસાર થાય ત્યાં લાખો લોક એકઠા થાય. હક્કાબક્કા ઊભા રહીને ખેલતમાશા જુએ પછી લોકને ત્યાં જ મૂકીને કાર્નિવલ તો આગળ ધપે. આપણે તો જોવાનાં ધૂળના ગોટેગોટ અને કચરાના ઢગ, જરાતરા વાજિંતરના સૂર હવામાં અટવાતા હોય તે પૂરેપૂરા રૂબી જાય જ્યારે કાર્નિવલ ક્યાંનો ક્યાં પહોંચી ગયો હોય.

પછી રસ્તો સૂમસામ, મસાણિયો.

*

આંખો ખેંચતાં સહુ બેસી પડ્યાં રસ્તાની ધારે ધારે. તડકો આકરો થતો જતો હતો અને તરસ ઠરવા દેતી નહોતી.

અલ્યાંવ, પી પી ન કરો ! પાણી પતી જશે. વડીલે ઠપકાર્યા, તોયે પીવાનું અટક્યું નહીં. થયું કે પાણી પતશે ત્યારે જ અટકશે. કાર્નિવલ નજીક આવી રહ્યો હતો એમ ચોમેરનો ઘોંઘાટ કહેતો હતો. ભીડ વધતી જતી હતી, શ્વાસ ભીંસાતા જતા હતા. માંહોમાંહે થતી વાતચીતનો કલબલાટ સુધ્યાં વધી ગયો.

: કાર્નિવલ આવી પૂગશે ત્યારે બધા અવાજો ગાયબ, જોજો ને ! એમાં એટલું જોરદાર મ્યુઝિક હોય કે બીજું કંઈ કાને પડે જ નહીં ! જોડે ધડાકિયા ફટાકડા. લોકમાં

ગભરાટિયા હતા તેણે કાનમાં આંગળી ખોસી.

: મૂરખ, હજી વાર છે, આવવા તો દો નજીક ! સહેજ ઊંચે, ઝાડ પર ચડેલા એક હરખઘેલાએ બૂમ પાડી,

: એ આવે, પેલ્લો દેખાય...

અવાજ મોજાંની જેમ આવતો હતો અને અવાજની દિશામાં અમે બધાં ખેંચાતાં હતાં. ઘનઘેરા નાદની ટોચ પર, બીજાં બધાં વાજિંતરને કચરીને, એક મહાનાદ ઊછળતો હતો, ‘વાહ જી વાહ ! વાહ રે વાહ !’ આખા કાર્નિવલનું થીમ સોન્ગ હશે ? (અમને બે-ચારને થીમ સોન્ગની ખબર પડે છે. ડોબા કહેવાઈએ તોપણ !)

દોડ્યું લોક. મહોરાં વિકરાળ તોયે નજરબંધી એવી કે તાકાત છે કોઈની તે આંખ ખસેડે ? કોઈ કોઈએ તો આંગળીઓમાં તીણા નખ પહેરેલા, ચીરફાડ કરવાની હોય એમ દસેય આંગળીઓ દેખાડે. જરકસી જામા હવામાં ફરફરે અને ખભાના બહુરંગી ખેસ ઊડાઊડ. શી છાકમછોળ અને શો હરખનો ઉછાળ ! મહોરાવાળા તમામને નજીકથી જોવા અને એમની સાથે સેલ્ફી ખેંચવા ગજબની પડાપડી. જૂના જમાનામાં એકાદ સિગારેટની જાહેરાત માટે લાંબાલચક, ડાગલા જેવાં કપડાંવાળા આદમીઓ નીકળતા અને એમને જોવા રાહદારીઓ ટોળે વળતાં. અહીં કાર્નિવલમાંયે એવા પંદરવીસ હતા, પહાડ જેવા મહાલતા. અમારા વિસ્તારનાં છોકરાંઓ ઠેઠ નજીક જઈ એમના પગને અડવા મથતાં હતાં, સાચાખોટાની ખાતરી કરવા.

ડોસાંડગરાં, જે કાર્નિવલ જોવાનું સાહસ કરી શકેલાં એયે આ ચિત્રવિચિત્ર ખેલમાં મુગ્ધલુબ્ધ થરથરતા હાથ જોડી ઊભાં રહ્યાં. સાક્ષાત્ પરત્નુ પધાર્યા હોય એ ઢબે.

કાર્નિવલની ઝડપ ઘણી હતી. અથવા તો અમારે ત્યાં પથરાયેલી ઉજ્જડ ભોમમાં એમને ઝાઝો સમય ન ગાળવો હોય એમ પણ બને. એમાં તો સામેલ સહુ દોડતાં-કૂદતાં પસાર થઈ ગયાં પલકારામાં. કોઈ માયાવી દૃશ્ય દેખાયું હોય, અને હવામાં અલોપ થઈ ગયું હોય એમ અમે બાધાં બનીને ધૂળના ગોટેગોટમાં સંતાતો, અને ધમધમાટ આગળ ધસતો કાર્નિવલ, ઝાંખોપાંખો દેખાયો ત્યાં લગ, જોતાં રહ્યાં. પછી રહ્યો કેવળ અવાજ.

: ચાલો, પત્યું હવે. જઈએ પાછાં. અંધારાં પહેલાં પહોંચવું સારું. જોવાઈ ગયું બધું.

અમારા તરફ અંધારું જરા વહેલું ઊતરી આવે. એમાં વળી વચ્ચે એકાદ કિલોમીટરનો ટુકડો એવોયે આવે કે અસંખ્ય વાગળા આસપાસ ભમે. માથે ભટકાય અને પીઠે અથડાય. બેય હાથ વીંઝતાં વીંઝતાં કે તૂટેલી ડાળીઓ ગોળ ફેરવતાં મારગ કાઢવો પડે. નરી ભૂતાવળ આ વાગળાની, એનું તે શું થાય ?

— તો એમ ફટાફટ પગને દોડતા કરીને અમે પાછાં જઈ રહ્યાં હતાં. કાર્નિવલની જ વાયકાઓ સહુના હોઠ પર રમતી હતી.

: પેલા ચટાપટાવાળા વક્ષમાં કૂદતા હતા તે અદ્દલ ચિત્તા જેવા દેખાતા હતા !

: ને પેલી સૂંઢવાળા મદોન્મત્ત હાથી...

: પ્રાણીઓ બનેલા એ તો ઠીક, વધારે રસ પડે તેવા તો રાક્ષસોનાં મહોરાંવાળા જ !

: ના પાડી તોયે રાક્ષસ-રાક્ષસ કરો છો, એ તો દિવ્ય લોકના અસાધારણ...

ચર્ચા અટકી ગઈ એકાએક. અમારા વડીલે ડાબેજમણે આંગળી ચીંધી કંઈ દેખાડ્યું. બેય બાજુ, જરા દૂર પડતર ભોંયમાં ટેકરીઓ ફૂટી નીકળેલી. કાર્નિવલ જોવા આ રસ્તો જ લીધો હતો. ત્યારે હતી આ ટેકરીઓ ? નહોતી. અચાનક ક્યાંથી આવી, ચમત્કારે ? નજીક જઈને જોવું પડે. કુતૂહલ ધકેલતું હતું એ તરફ. કબૂલ કરીએ કે થોડો ડર સુધ્યાં. મેલી વિદ્યા ? ચરિતર ? જોયું તો ટેકરી શેની ? નીચે તો વરસાદી પાણીનાં ગંદાં ખાબોચિયાં જેવાં લોહીના ભરાવો. લાશો ખડકાયેલી એકની ઉપર એક, આડીઅવળી ઊભી. ચિતા પર લાકડાં ગોઠવીએ એમ. અહીંથી જ તો ગયેલાં હમણાં, એટલી વારમાં આટલી લાશો ક્યાંથી આવે ? કાર્નિવલમાં સંતારેલી તો હોય નહીં. એવું કોઈ ન કરે. લોહી તાજું હતું. એક જણ આંગળી પર લેવા ગયું.

: અડીશ નહીં, ગાંડા ! આ તો ભારેમાંનો મામલો. પોલીસ બોલાવવી પડે.

લાશો ભારે કાબેલિયતથી ઢાંકેલી. ઘાસ, પત્તાં, રોડાં, સળેખડાં, ધૂળમાટી જેવું જે હાથ લાગ્યું તે ખડકેલું ઉપર. પાસે જવાથી જ ખબર પડે કે ટેકરી શેની બનેલી છે. દૂરથી તો એ ટેકરીઓ જ દેખાય. અમે થથરી ગયેલાં તે ઊભાં રહેવું કે નીકળી જવું એની વિમાસણ. વડીલો કહે કે ઊભાં રહેવાની જરૂર નથી. આમેય આ ટેકરીઓ સાથે આપણે કશી લેવાદેવા નથી. આ લાશો જીવતા માણસોની છે એની સાબિતી આપણી પાસે છે ખરી ? કાર્નિવલમાં પેલા તીણા નખવાળાઓએ આ લોકને માર્યા હોય તો આપણે એ જોયું છે ? અને લાશો ઢળી તે કાર્નિવલ દરમિયાન કે એની આગળ, ખબર નથી. ટૂંકમાં સાક્ષી બનવાની લાયકાત વિનાનાં આપણે ક્યે મોંએ હત્યાની બાતમી આપવા જઈશું ? હડાપણ મોં બંધ રાખીને નીકળી જવામાં છે. પંચાતમાં પડવા જેવું નથી.

થોડી દલીલો થઈ ખરી, કે ભાગેડુ ન બનાય, આપણી ફરજ દેશ અને સમાજ પરત્વે છે, હિંમત ભારે દહાડા બતાવવાની નથી હોતી, દશરાને દહાડે ઘોડો દોડે નહીં એનો શો મતલબ, વગેરે. છતાં મોટા ભાગનો મત નીકળી જવાનો. એક વખત નિર્ણય લેવાયો કે બધાં તીરવેગે ભાગ્યાં, ને મૂળ જગ્યાએ આવ્યાં પછી જ શ્વાસ લીધો. પાછાં ભાગવામાં ન કાર્નિવલ યાદ રહ્યો, ન ચાંદતારાના મુગટ, ન પેલાં ભડકરંગી મહોરાં, કે ન તો ધમાકેદાર સંગીત. મગજમાં સજજડ ચોંટી ગયેલી પેલી ટેકરીઓએ બાકી બધું ખસેડી કાઢ્યું. આંખ સામે ફરફરીને લાલ ખાબોચિયાં આવતાં રહ્યાં. એટલે જ દિવસો સુધી કોઈની જીભ ઊપડી નહીં. સહુ મરેલાં જેવાં જ.

કાર્નિવલ જોવા જે નહોતાં આવ્યાં એ રોજેરોજ જીવ ખાય છે, કેવો હતો એ કહે તો ખરા ! જે જે વાતો સાંભળેલી તે સાચી કે જૂઠી ? મહોરાંવાળા બધા જુદી દુનિયાના દેખાય એ સાચું ?

અમને ક્યાં કશું યાદ રહ્યું છે તે કહીએ ? અને પેલી ટેકરીઓ બાબતે તો એકેય હરફ અચ્ચારવાનો નથી એમ વચન લીધું છે બધાં પાસે. રોજ છાપાં ફેંદીએ છીએ, ખૂણેખાંચરે કે જાહેરાતમાં દેખાય છે કોઈ ખોવાયેલાં ? આટલી લાશો નજરોનજર જોઈ તે કોઈકની તો હશે જ ને ?

— અને કાર્નિવલ ક્યાં પહોંચ્યો હશે ? સગડ મળતા નથી. □

વરસાદ : તારી 'લીલા' અપરંપાર !

રમેશ પટેલ

મેઘ જોવા વલ્લરી ઊંચી વાડ પર ચઢે છે. ઊંચા આકાશથી સહેજ નીચે ઊતરી સમડીઓ 'વરસાદ'ને નીચે આવવા આમંત્રણ આપે છે !

ચોમાસામાં આકાશ દિવસે પણ અંધકાર ઓઢીને ઘસઘસાટ ઊઘે છે. સૂરજને પણ સંતાકૂકડી રમવાની મજા આવે છે. બાળ-ઈશ્વરે કરેલ આડી-અવળી લીટીઓ છે : વીજળી !

વરસાદ ધોધમાર વરસે છે પણ સૂરજ-ચંદ્ર-તારો તો સાવ કોરાકટ્ટ ! માટી વરસાદ વાવતાં માટીમાં મેઘધનુ ઊગી જાય છે. વરસાદમાં મજૂરી ન મળવાથી મજૂરની આંખો બની જાય છે ચેરાપુંજ !

નભમાં શ્વેત વાદળાં જોઈ ખેડૂતની આંખ ભીની બને છે. ચાસની આંખમાં પણ દુષ્કાળની ચિંતા વરસી પડે છે.

ગ્રીષ્મમાં ગુસ્સો ભરતો સૂરજ વરસાદમાં શાંત જણાયો છે. વૃક્ષોનાં પાંદડે પાંદડે ગ્રીષ્મની વળગેલી ધૂળ ધોવા વરસાદ ચોમાસામાં ઉતાવળો બનતો હોય છે !

પ્રથમ વરસાદે ધરતી ફૂલ માફક મહેકી ઊઠે છે. શ્રાવણી વાદળાં હૃદયને ભીનું ભીનું કરે છે.

વરસાદની 'લીલા' જોઈ ઘાસ લીલુંછમ હસે છે. ઘાસની લીલાશના લાવણ્યમાં તડકાનું સરોવર ઝળહળી ઊઠે છે.

પાણી ભરેલાં ખાબોચિયાંઓ ઘરની દીવાલ પર 'વોટર-કલર'થી સુંદર ચિત્રો દોરે છે.

પતરાં અને ઘરનાં નળિયાં ઉપર ફોરાં મેઘદૂત ટાઈપ કરે છે. આકાશમાં રચાતા મેઘધનુનું પ્રતિબિંબ છે : મોરપિચ્છ !

ફોરાં ઝીલતાં ભૂલકાંઓની હથેળી 'વિસ્મયનો સાગર' બની જાય છે. દેડકાંઓનું ઋચાગાન સાંભળી તળાવ તરંગાઈ ઊઠે છે !

વરસાદ ગરમ ગરમ ચાની ચૂરકી લેવા લારીએ ઊભો છે. તે ગરમ ગરમ કાંદાનાં ભજિયાંનો ઓર્ડર આપે છે.

વરસાદ જોઈ ચાસ લીલેરું ગીત ગાયા કરે છે — એ ગીત ચાડિયો સૂણે છે. રંગીન છત્રીઓનાં કમળ નગરના રસ્તે રસ્તે ખીલી ઊઠે છે !

વરસાદમાં પલળતું વૃક્ષ જોઈ તુર્ત જ તું યાદ આવે છે. વરસાદના પાણીમાં તણાતી કીડીની બૂમ સાંભળી દોડી આવે છે : એક પાંદડું કીડીને રક્ષવા માટે.

ઉઘાડ પછી તાર પર મોતી જેવા ઝળહળે છે : જળબિંદુઓ ! ઉઘાડ પછી વૃક્ષ-વાદળાંની વાછટથી ભીંજાય છે : કલરવ ! લીલેરા ઘાસ પર લખેલ ‘કવિતા’ વાંચે છે આગિયો ! અરે ! તને વરસાદમાં ભીંજાતી જોઈ મારી ભીતર ઊગી જાય છે – લીલુંછમ્મ ઘાસ !

શ્યામ વાદળાંઓ જોઈ ખેતરની માટી મહેકી ઊઠે છે. ઈન્દ્રધનુ નભમાં જોઈ જંગલનું મન પણ ગહેકી ઊઠે છે !

બહાર વરસાદ વરસતો હતો ને હું ઘરમાં નખશિખ ભીંજાઈ ગયો પ્રસ્વેદથી. વિના પરિકરે ફોરાં દોરે છે શેરીમાં વર્તુળો !

અરીસો બારીએ બેસી વરસાદમાં નાહતી ચકલીને જોયા કરે છે. જરૂર કવિની કલમને અડપલું કરવા આવ્યો હશે – વરસાદ !

વરસાદ આપણને પાગલ બનાવે છે. આપણને વરસાદમાં દિગંબર અવસ્થામાં નાહવાનું મન થઈ આવે છે.

વરસાદમાં નાહતાં પંખીઓ કલરવ કરી વાતાવરણમાં ઠંડક વેરે છે. ગ્રીષ્મમાં નહેર જેવી જણાતી નદી પણ સાચા અર્થમાં નદી બની રહે છે !

વૃદ્ધાશ્રમ કાગળની હોડીને તરતી મૂકે છે વરસાદના નીરમાં. ચકલીને ધૂળમાં નાહતી જોઈ યાદ આવ્યું વરસાદને વરસવાનું !

વરસાદમાં છાપરાંઓની જ વધુ ચિંતા હોય છે. છાપરું ચૂવે છે પણ માતાના ખોળામાં સૂતેલ બાળ નથી ભીંજાતું !

તું વરસાદમાં ભીંજાઈને પુષ્પ બને છે. તેથી તારી આસપાસ ઊડે છે : રંગીન પતંગિયાંઓ !

વરસાદમાં ખાબોચિયાં બની જાય છે પંખીઓ માટેની ‘પરબ’ !

પૂફરીડિંગ | પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય

એક વખત એક સાહિત્યકાર અને એક પ્રકાશક વાતો કરી રહ્યા હતા. સાહિત્યકારની ફરિયાદ હતી કે, જે પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે, તેમાં અસંખ્ય જોડણીની ભૂલો હોય છે. કોઈ પૂફરીડિંગ કરે છે કે કેમ તેવી શંકા થાય છે. પ્રકાશક કહે, ‘આજકાલ સારા પૂફરીડર મળે છે જ ક્યાં?’ હું બાજુમાં ઉભો રહીને સાંભળતો હતો. હું વિચારે ચડી ગયો. પ્રકાશકની માન્યતા કેટલી સાર્થક છે? સવારથી ‘આપકી નઝરોને સમજા’ ગીત સાંભળ્યું હતું, તે જ મગજમાં ઘુમરાતું હતું. અગાઉ જ્યારે પ્રથમ વાર મારું પુસ્તક છપાવવા માટે પ્રકાશકોનો સંપર્ક કર્યો, ત્યારે લગભગ તમામ પ્રકાશકોએ પુસ્તક વાંચ્યા સિવાય કહી દીધેલું કે, આવી ઉત્તમ ગુણવત્તા ધરાવતા પુસ્તક માટે મોટા ગજાના - એટલે કે મોટા ગજવાના - પ્રકાશકનો સંપર્ક કરવો જોઈએ. છેલ્લે એક પ્રકાશકને કહ્યું, ‘આપકી મંઝિલ હું મેં, મેરી મંઝિલ આપ હૈ’. મારી વાત સાંભળી તે તૈયાર થયા. અને મને કહ્યું,

‘વિચારીશું.’ આ સાંભળતાં જ ‘દો જહાં કી ખુશિયા મિલ ગઈ.’ ‘હર તરફ બજને લગી સેંકડો શહનાઈયાં’ - ‘જોકે સેંકડો શહનાઈવાળાનું બિલ ભરવાનું ન હતું, એટલે કાંઈ હરકત ન હતી. પરંતુ મારું માનવું છે કે, આ ગીત કોઈ ઊગતા લેખકે પ્રકાશકને ઉદ્દેશીને ગાયું હોવું જોઈએ. કોઈએ તે રીતે આ ગીતનું રસદર્શન કરાવવા જેવું ખરું. મેં તેમનો આભાર માન્યો. મને થયું, મારે પણ સૌજન્ય બતાવવું જોઈએ. મેં નમ્રતાથી પૂછ્યું, ‘મારા જેવું કોઈ કામ હોય તો બતાવશો.’ તે બોલ્યા, ‘તમે શું મદદ કરી શકો ?’ મેં કહ્યું, ‘હું પ્રૂફરીડિંગમાં મદદ કરી શકું.’ ‘હું પ્રૂફરીડિંગ જાણું છું.’ તેમ ન કહ્યું. તેઓ આનંદમાં આવી ગયા. મારું પુસ્તક મને પાછું આપી દીધું, અને બીજાં દશ પુસ્તકો પ્રૂફરીડિંગ માટે વળગાડ્યાં. મારાથી નિસાસો નખાઈ ગયો : ‘આપકી નઝરોને સમજા મારકે કાબિલ મુજે.’ આ ગીતનું રસદર્શન કરાવવા જેવું ખરું. આ કામ કોઈએ ઉપાડી લેવા જેવું ખરું. શું બધાં કામ મારે જ કરવાનાં છે ? કહેવાય છે કે પ્રૂફરીડર વખત જતાં સાહિત્યકાર બની જતા હોય છે. અહીં તો ઊલટું બન્યું, સાહિત્યકારને (?) પ્રૂફરીડર બનવાનો સમય આવ્યો હતો :

મારું માનવું છે કે પ્રૂફ-રીડિંગ ખોટો શબ્દપ્રયોગ છે. ખરેખર પ્રૂફરીડર ભૂલો સુધારતા હોય છે. પ્રૂફને સુધારતા હોતા નથી. પરંતુ પ્રૂફરીડર ‘પ્રૂફ સુધારતા’ હોવાને કારણે પુસ્તકમાં અસંખ્ય મુદ્દા દોષો રહી જાય છે. આ તો ઘઉં વીણવા જેવો શબ્દ પ્રયોગ થયો, અને આનું સીધું પરિણામ છે પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવતું શુદ્ધિપત્રક. સૌ જાણતા હોય છે કે આવું શુદ્ધિપત્રક માત્ર લેખક અને પ્રકાશકના સંતોષ માટે જ હોય છે. તેની વ્યાવહારિક અને વાસ્તવિક ઉપયોગિતા કાંઈ જ નથી. વાચકો પુસ્તક વાચતી વખતે શુદ્ધિપત્રક જોતા જતા હોય અને વાંચતા જતા હોય છે, તો તેવું માનવું વધારે પડતું છે. અને જો કોઈ વાચક પુસ્તક વાંચવાની સાથે સાથે શુદ્ધિપત્રક જોતા જતા હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ પુસ્તકની ગુણવત્તા અંગે સવાલ ઊઠે. જો પુસ્તકમાં દમ ન હોય તો જ આવી રસભંગની વૃત્તિ થઈ આવે. બાકી પુસ્તક રસ પડે તેવું હોય તો વાચકની મજાલ છે કે શુદ્ધિપત્રક જોવાનાં આડાઅવળાં ડાફોળિયાં મારે ? રસોઈ સારી ન બની હોય ત્યારે જ પતિદેવ છાપામાં મોં ઘાલતા હોય છે. રસોઈ જ્યારે ચટાકેદાર, સ્વાદિષ્ટ બની હોય ત્યારે મગાભાઈ આડુંઅવળું જોયા સિવાય બસ રસોઈ પર તૂટી જ પડતા હોય છે. પુસ્તકના અંતે શુદ્ધિપત્રક મૂકવામાં આવે છે. મારી સમજમાં આવતું નથી કે, જે જોડણી ખોટી મુદ્રિત થઈ છે, તે શુદ્ધિપત્રક મૂકવાથી કેવી રીતે શુદ્ધ થઈ જાય છે ? હું જ્યારે જ્યારે શુદ્ધિપત્રક જોઉં છું ત્યારે કોઈની સ્મશાનયાત્રામાં ગયેલ વ્યક્તિને પાણીની છાંટ પછી ઘરમાં પ્રવેશવા દેવાય છે તેની સ્મૃતિ થાય છે. વળી કેટલીક વાર પુસ્તક વાંચતાંની સાથે જ જેને જોડણીદોષ માનવામાં આવે છે તેનો શુદ્ધિપત્રકમાં સમાવેશ નિરર્થક બની જાય છે. દાખલા તરીકે પુસ્તકમાં એમ લખ્યું હોય કે ‘જાન ઉઘલાવવાનો વખત થઈ ગયો હતો’ તેની જગાએ એમ છપાયું હોય કે ‘જાનને ઘઘલાવવાનો વખત થઈ ગયો હતો.’ ત્યાં શુદ્ધિપત્રક નિરર્થક થઈ જાય છે. વાચક શુદ્ધિપત્રક સુધી પહોંચે એટલી વારમાં તો મુદ્રિત ક્રિયા અનેક વાર થઈ ચૂકી હોય છે. પછી જાનને ઉઘલાવવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. કેટલીક વાર જોડણીદોષ

જીવનની વાસ્તવિકતાની નજીક હોય છે. એટલે તેને દોષ તરીકે જોવાની જરૂર નહીં. લગ્નની એક કંકોત્રીમાં હસ્તમેળાપની જગાએ ‘પાણીગ્રહણનો સમય’ એમ છપાયેલ હતું. પણ તેને કારણે લગ્નની રસોઈ પર તૂટી પડનાર જાનૈયાને કોઈ ફરક પડતો નથી. વરરાજાને પણ કોઈ જ ફરક પડતો નથી કારણ કે તે જાણે છે કે શરૂઆત ‘પાણીગ્રહણ’થી થઈ છે; હજુ તો કપડાં, વાસણ, કચરા-પોતાં ગ્રહણ કરવાં પડશે. તેમાં ‘કા પરિદેવના ?’ એક સાહિત્યકારના લગ્નની કંકોત્રીમાં પણ આ જ પ્રમાણે ‘પાણીગ્રહણ’ છપાયેલ હતું. તે નારાજ થઈ ગયા અને વિરોધ જાહેર કર્યો. ત્યારે તેના ભાવિ સસરા, કે જે બહુ વ્યવહારકુશળ હતા, તેણે કહ્યું કે, તે લગ્નવિધિ પૂરી થઈ ગયા બાદ શુદ્ધિપત્રક છપાવી ફેમમાં મઠીને આપી જશે...’ અને વરરાજા માની ગયા હતા. પરંતુ લગ્નના અનુભવ પછી સંભવ છે કે તે ‘પાણીગ્રહણ’ કરે કે તે ક્યારેય ‘પાણીગ્રહણ’ કરશે નહીં. એટલે શુદ્ધ જોડણીનો બહુ આગ્રહ રાખવા જેવું કાંઈ જ નથી. શુદ્ધિપત્રકને વાસ્તવિકતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવું જોઈએ કેટલીક વાર તો શુદ્ધિપત્રકમાં એટલી અશુદ્ધિઓ, ભૂલો હોય છે કે શુદ્ધિપત્રકનું શુદ્ધિપત્રક મૂકવાની જરૂર પડે છે.

કોઈ કહેતું હોય કે મુદ્રણદોષથી રસક્ષતિ થતી હોય છે, તો આવું કહેનારા અગર વિચારનારા પંડિતો અગર વિવેચકોને તેમની માન્યતા તેમને મુબારક. આપણે તેમના બોલ્યા પર ધ્યાન દેવાની જરૂર નથી. આપણે તેના માટે થોડું લખીએ છીએ ? મારું માનવું છે કે ‘પૂફરીડર’ વખત જતાં ખરેખર ‘રીડિંગ-પૂફ’ થઈ જતા હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુથી પૂફ થઈ જાય છે પછી તેને ઠપકાની કોઈ અસર થતી નથી. રીઢો ગુનેગાર પોલીસની થર્ડ ડિગ્રીથી પૂફ થઈ ગયો હોય છે. પછી તેને મારની કોઈ અસર થતી નથી. તેમ ‘પૂફરીડર’ ‘રીડિંગથી પૂફ’ થઈ ગયા હોય છે. તેનું પરિણામ આવે છે સાહિત્યકારે પ્રકાશકને કરેલી ફરિયાદ. હવે તો સમાજનો મોટો ભાગ ‘રીડિંગ પૂફ’ થઈ ગયો જણાય છે. તેને બહુ ચોકસાઈ, ચીવટ રાખવાની કોઈ જરૂર નથી, તેની ચિંતા કરવા જેવું નથી.

મારો એક મિત્ર ‘પૂફ-રીડર’ છે. કોઈ તેને પૂછે કે ‘તમે શું વ્યવસાય કરો છો ?’ તો તે કહેશે કે હું ‘પૂફરીડર’ છું, ‘પૂફ’ રીડર નહીં. અંગ્રેજીમાં ‘પૂફ’ ‘POOF’નો અર્થ થાય છે, ‘કોઈ વસ્તુ અચાનક Suddenly બની જવી.’ પૂફરીડરની પેઠે ‘પ્રોબ્લેમ’ની જગાએ ‘પોબલેમ’ બોલનારની સંખ્યા મોટી છે. ‘પૂફ’ ‘રીડર’ બોલવું તે સત્યની નજીક છે, તેમાં કોઈ ભૂલ નથી, કેમ કે પૂફ-રીડિંગ અચાનક જ બની જતું હોય છે... જો તેમ ન હોય તો શુદ્ધિપત્રક શા માટે મૂકવામાં આવે છે ? વળી પૂફ-રીડિંગ અચાનક બની જાય કે જાગ્રત પ્રયાસથી તેમાં પૂફરીડરને બહુ ફેર પડતો નથી, કારણ કે પૂફરીડર તેના કાર્ય પ્રત્યે નિર્લેપ અને તટસ્થ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. તે કશાથી લેપાતો નથી. રોમેન્ટિક પ્રેમની વાતો અને ચેષ્ટાનાં વર્ણનોથી તે ચલિત થતો નથી. તે જ રીતે ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક વર્ણનોથી દુનિયા છોડી સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કરતો નથી. ખરેખર આવી પરમહંસની સ્થિતિ કોઈ પણ જાતના પ્રયાસ વિના થાય તે ઈશ્વરની કૃપા સમજવી, અને તેથી જ પૂફ-રીડરની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. એક પૂફ-રીડરની પુત્રી તેના પ્રેમી સાથે ભાગી ગઈ. પરંતુ ચિઠ્ઠી મૂકતી ગઈ કે તેણીએ તેના પ્રેમી સાથે ‘નાશી જઈને’ લગ્ન કરવાનું

નક્કી કર્યું છે. તો આશીર્વાદ આપશો.’ ચિટ્ઠી વાચી પપ્પા નારાજ થઈ ગયા, મનમાં. બબડ્યા ‘એક પ્રૂફરીડરની પુત્રી પાસેથી આવી આશા ન હોય, સાચી જોડણી પણ ન આવડી? સાચો શબ્દપ્રયોગ છે ‘નાસી જવું’; ‘નાશી જવું’ નહીં. પ્રૂફરીડરના મનમાં કવિતાઓનો ખ્યાલ હતો. એમ કહેવાય છે કે કવિ જો માત્ર અર્ધ માત્રાનો બચાવ કરે ‘અર્ધ માત્રા લાઘવેન’ તો તેને પુત્રજન્મનો આનંદ, ઉત્સવ થયો હોય તેવી લાગણી થાય છે. કવિઓ બચરવાળ હોવાનું એક આ પણ કારણ છે.

સાર્થ જોડણીકોશ તૈયાર થયો તેમાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું ‘હવેથી સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર કોઈને નથી.’ કદાચ પ્રૂફરીડરને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયું હોય તેવો સંભવ છે. અલબત્ત, તેમણે આ ક્યા અધિકારથી લખેલું તે જાણ નથી, પણ સ્વેચ્છાએ લખેલું હશે, તેવું અનુમાન છે. તેમ છતાં સ્વેચ્છાએ જોડણીઓ થતી જ રહી છે. એમ કહેવાય છે કે સાચી જોડણી અઘરી નથી, તે સાથે એ પણ સાચું છે અઘરી જોડણી સાચી હોતી નથી, તે મારા અનુભવ પરથી અને મારા નામ પરથી કહું છું. બહુ અપવાદરૂપ લોકો મારા નામનો પાર પામી શક્યા છે. એટલે કે મારા નામની સાચી જોડણી કરી શક્યા છે. કેમ કે જોડણીનો આધાર ભાષાશુદ્ધિ પર છે. અને ભાષાશુદ્ધિમાં અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં અક્ષરશુદ્ધિ, જોડાક્ષરશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ, વાક્યશુદ્ધિ, વિરામચિહ્નશુદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. એટલે સાચી જોડણીએ અનેક કોઠાથી પસાર થવું પડે છે અને તેમ કર્યા પછી પણ શો ફાયદો થાય છે? એટલે પ્રૂફરીડર ઉપર સઘળો દોષ ઢોળવાને બદલે પુસ્તકનો રસ લેતાં શીખીએ. આમ પણ તમે શું કરી શકવાના હતા. મૂકોને કકળાટ. જોકે મને એક વિશિષ્ટ અનુભવ થયેલો. મારો એક લેખ પ્રગટ થવાનો હતો. ભાષાશુદ્ધિમાં અનુસ્વાર પણ મોટો ભાગ ભજવે છે. સ્વ. સુંદરમે તો અનુસ્વારના ઉપયોગ ઉપર એક કાવ્ય લખી કાઢ્યું છે. અનુસ્વારનો મને બહુ ઝટકો લાગે તેવો અનુભવ થયેલો. જે લેખ મેં લખ્યો હતો તેમાં પત્નીની મહત્તા ગાવાનો ઉપક્રમ હતો. જોકે હકીકતનું સત્ય બયાન હતું તે કબૂલ કરવામાં નાનપ શાની? મેં લખ્યું હતું કે ‘આચાર્ય ભાઈ તો ભલાભોળા ભદ્રિક છે. - એટલે કે સાજા ગાંડા જેવા છે - ગતાગમ વિનાના છે, આ તો તેનાં પત્નીને લીધે ઘરનું ‘ગાંડું’ ચાલે છે. તે લેખ છપાઈને આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે - ‘આચાર્યભાઈ તો ભલાભોળા ભદ્રિક છે - એટલે કે સાજા ગાંડા જેવા છે - ગતાગમ વિનાના છે, આ તો તેનાં પત્નીને લીધે ઘરનું ‘ગાંડું’ ચાલે છે. - આ વાંચીને હજાર વોલ્ટનો ઝટકો લાગ્યો. નિખાલસતા બતાવવી હોય તો હું બતાવું, પણ મારા વ્યક્તિત્વ પર બેસવાનો પ્રૂફરીડરને શો અધિકાર હતો? અનુસ્વાર મારા પર સવાર થઈ ગયું. મેં પ્રૂફરીડર પર બદનક્ષીનો દાવો કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ સાહિત્યજગતમાં કોઈએ પ્રૂફરીડર પર બદનક્ષીનો દાવો કર્યો હોય તેવું જાણમાં નથી. વળી લોકો કદાચ પ્રૂફરીડરને ટેકો આપે તેવી ભીતિ ખરી. આથી દાવો કરવાનું માંડી વાળ્યું. પણ પ્રૂફરીડર કોણ છે, તે તપાસ કરતાં જોવા મળ્યું કે તે મારો ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી હતો. અને તેની આ ગુરુદક્ષિણા હતી. મેં તેને સારા શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો, અને જોડણીદોષ સુધારવા કહ્યું. અને હા, મારી વણમાગી સલાહ છે ક્યારેય પ્રૂફરીડર સાથે બગાડવું નહીં. તમે જીવિત હો છતાં

તમારા નામ આગળ સ્વ. મૂકી દે, તો તમે જીવિત હોવા છતાં શું કરી શકવાના હતા ? ફોગટલાલના સંબંધમાં આવો જ પ્રસંગ બનેલો હતો. તેમના નામ આગળ સ્વ. છાપી માર્યું. તે છાપાના માલિક પાસે પહોંચ્યો, અને ફરિયાદ કરી. છાપાના તંત્રીએ કહ્યું આવતી કાલના પેપરમાં તે ભૂલ સુધારી લેશે. બીજે દિવસે પેપરમાં છપાયું હતું ‘શ્રી ફોગટલાલના નામ આગળ સ્વ. છપાયેલ છે. પરંતુ તેઓ જીવિત છે, તે ભૂલ છે તે બદલ દિલગીરી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.’ બોલો તેણે શો ફાયદો કાઢ્યો ? આથી અમે વણમાગી સલાહ આપી છે કે પ્રૂફરીડર સાથે બગાડવું નહીં. મારા શિષ્યે મને કહ્યું કે ‘મારે ફિક્કર કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે આમ પણ તમારો લેખ કોઈ વાચતું નથી. ફળી વાચકોના મનમાં શબ્દોની છાપ અંકિત દૃઢ થઈ ગયેલી હોય છે એટલે તમે ખોટો શબ્દ મુદ્રિત કરો તો પણ તેના મનમાં પડેલી તે શબ્દની અસલ છાપ જ તેના મગજમાં ઊંઠશે એટલે વાચક ‘ગાડું’ જ વાચશે, ‘ગાંડું’ નહીં [મારા સારા નસીબ હશે તો તેવું તે મનમાં બોલ્યો.]. મેં તેને કહ્યું, ‘તારા મોંમાં સાકર.’ મને તેની વાત ખરી લાગી. વખતસંગ બાપુએ એક વખત એક મેગેઝીનને લેખ મોકલ્યો. તંત્રીને તે પસંદ ન પડ્યો. તેણે બાપુને લખ્યું, લેખ પરત જોઈતો હોય તો પરબીડીયું મોકલો. વખતસંગ બાપુએ એકબે નહીં પણ પૂરી બાવન બીડીયું મોકલીને બબડ્યા, ‘માળા તંતરિયું શીગરેટ મેલીને બીડીયુ પર સડી ગયા લાગેસ. શો કળજગ આયોસ.’ શબ્દની છબી માનસમાં દૃઢ અંકિત થઈ ગયેલી હોય છે. આવો જ શબ્દ છે કીફાયતી અને ફીકાયતી... બોલો આમાં કયો શબ્દપ્રયોગ સાચો છે ? જેની તમને જાણકારી નથી તેનો શુદ્ધિપત્રકમાં મૂકવાનો શો અર્થ ? શો ફાયદો ? કહેવાય છે, વાચકના મનમાં શબ્દો દૃઢ થઈ ગયા હોય છે, એટલે જ્યાં સુધી તમે તેને સાચો શબ્દપ્રયોગ બતાવો નહીં ત્યાં સુધી તેને તેનું અજ્ઞાન આશીર્વાદરૂપ લાગે છે. કહે છે અજ્ઞાન આશીર્વાદ છે તે આનું નામ. આ આશીર્વાદને કકળાટમાં ફેરવવાનું કોઈ કારણ ખરું ? આ દૃષ્ટિએ પણ પુસ્તકના અંતે શુદ્ધિપત્રક મૂકવાનું નિરર્થક છે. નવલકથા, જાસૂસીકથા, પાકશાસ્ત્ર પરનાં પુસ્તકો વધુ વેચાય છે અને વંચાય છે. તેમાં ક્યારેય શુદ્ધિપત્રક જોયા છે ? કદાચ આ જ કારણે વધુ વંચાય છે અને વેચાય છે. પાકશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં વાચક શુદ્ધિપત્રક સુધી પહોંચે એટલી વારમાં તો વાનગી તૈયાર પણ થઈ ગઈ હોય છે. પછી તો જેવાં તમારાં નસીબ.

“સમાજમાં સાહિત્યકારની ભૂમિકા’ શીર્ષક હેઠળ મારો લેખ ‘પરબ’ના ઓક્ટોબર ૨૦૧૮ અંકમાં પ્રકટ થયા પછી, શ્રી શિવદાન ગઢવી પાસેથી મને ચારણ કવિઓનાં સ્પષ્ટ વક્તાપણાના અને ખુદ્દારીનાં દૃષ્ટાંતો અને સંદર્ભો જાણવા મળ્યાં છે. માટે તે લેખના ખંડ ૨.૨માં ભાટચારણોનો ઉલ્લેખ કરતી પંક્તિ મેં રદ કરેલી જાણવી.”

- ઉદયન ઠક્કર

ચાવીને કાંટો માનતી અહંભ્રાન્તિનો અન્ધકાર...

રાધેશ્યામ શર્મા

અંધારામાં

ઘરની ચાવી ખોઈ બેઠેલો માણસ
પળવાર અંધારામાં ઊભો રહી
નારાજગીથી નસકોરાં કુલાવી
અજવાળા પાસે આવ્યો.
આશાવાદીની નજરે જોતો રહ્યો
ચાવી હાથવગી ન થતાં
છેવટે વીજળીનો ગોળો ફોડી નાખ્યો.
ચાવી શોધવા કરતાં
વીજળીનો ગોળો ફોડવાનું સહેલું છે
એમ માનવાને બદલે
એ પોતાની આવડત પર મગરૂર બન્યો.
એટલું જ નહિ
એને નહિ વાગે કાચના ટુકડા.
કેવો તાકોડી છે પોતે !
પળવારમાં અજવાળાને
પલટાવી નાખે છે અંધારામાં.
ગોળો ફૂટવાનો અવાજ પણ પછી સંભળાય છે.
ત્યાં સુધી એ બીજા દીવે પહોંચી જાય છે.
એમ ને એમ
એને અંધારું ફેલાવવાની આદત પડી જાય છે.
એક વાર નિશાન તાકવા
પાછા પગે ચાલતાં
પગ નીચે આવી ગઈ ચાવી.
એને કાંટો માની પગ ખંખેરી નાખ્યો.
હવે એ સામે આવતા વટેમારગુને
ઊભો રાખી ગજવું તપાસે છે.

ગરીબને પજવે છે.
જોરાવરનો માર ખાય છે
ને અંધારામાં જીવ્યે જાય છે.

['પાદરનાં પંખી', પૃ. ૫૪] ૮-૫-'૦૨

- રઘુવીર ચૌધરી

‘ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા’ પ્રાથમિક શાળામાં ગવાતું ગીત,
‘અંધારામાં’ રચનાના નાયકને તદ્દન જુદી લાક્ષણિક રીતિએ ભાવકને યાદ કરાવે.

અંધારું અને ચાવી અજવાળા માટે ઝંખે પણ અહંબ્રસ્ત નાયક પોતે જ એક દીવાલ જેવો અવરોધ બની ખડો થઈ જાય. તે એટલી હદે કે તે ક્ષણેક આશાવાદી નજરનું મહોરું પણ ધરી દે !

આ લખનારની દૃષ્ટિએ, ગદ્યમય પૂરી રચના પ્રતીકાત્મક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા, વર્ણનમાં કથા રૂપે ગૂંથાઈ સહજ વહી છે.

પ્રારંભની પાંચ પંક્તિઓ એક માણસની વાતને કેમેરાના ક્લોઝઅપ ઍંગલમાં ઝીલે છે. તે ઘરની ચાવી ખોઈ બેઠા બાદ પળવાર અંધારામાં ઊભો રહી જાય છે. અને -

‘નારાજગીથી નસકોરાં ફુલાવી / અજવાળા પાસે આવ્યો’

ભાઈએ ઘરની ચાવી ખોઈ નાખી છે, રઘવાટમાં, અંધારામાં સરી જઈ ઊભો રહે છે, પરિણામે ચાવી અને અંધકાર પર દાઝ કાઢતો હોય - એમ નારાજ થઈ નાકનાં નસકોરાં ફુલાવે છે.

અંધકારમાં ચાવી તો જડે નહિ એટલે નિરુપાયે અજવાળા પાસે આવ્યો. અજવાળામાં આવતાં, નારાજગી અને નિરાશાવાદ ઘડીભર અવકાશમાં ગુમ થઈ જતાં

‘આશાવાદીની નજરે જોતો રહ્યો’

અજવાળું, ‘માસ્ટર કી’ ચાવી દેખાડશે એવા સ્વાર્થ પૂરતો આશાવાદ સ્વીકાર્યો. તો કવિશ્રીએ ઝીણું નકશીકામ કેવી કુશળતાથી કર્યું કે કાવ્યનાયકને કેવળ આશાવાદી નથી વર્ણવ્યો, ‘આશાવાદીની નજરે’ લખ્યું છે.

ભાવકને અહીં લોર્ડ બાયરનની પંક્તિ રે’લિવન્ટ લાગે :

‘સેઈન્ટ પિયર સેટ બાય ધ સિલેશીઅલ ગેટ : હિઝ
કીઝ વેર રસ્ટી, એન્ડ ધ લોક વોઝ ડલ’

[ધ વિઝન ઓવ જજમેન્ટ, આઈ]

કવિ બાયરનના સંત પિટર તો દિવ્ય દરવાજા આગળ બેઠા રહ્યા (અને) એમની ચાવીઓ કાટ ખાઈ ગયેલી હતી અને તાળું ઝાંખું જડ.

જ્યારે રઘુવીરકવિના નાયકની ચાવી કાટ વગરની છે. (એક કમરે મેં બંધ હું ઔર ચાવી ખો જાય, જેવું નથી.)

નાયકને ચાવી હાથવગી જ ગમે પણ એમ ન થતાં હારીથાકીને

‘છેવટે વીજળીનો ગોળો ફોડી નાખ્યો’

પરિપક્વ બુદ્ધિશાળી હોત તો ચાવી શોધવા કરતાં વીજળીનો ગોળો ફોડવાનું સહેલું છે — એમ માની લેત. પણ ના, એમ માનવાને બદલે પોતાની આવડત પર મગરૂર બન્યો, એથી વધુ કાચના ટુકડા પોતાને નહિ વાગે... કેવો તાકોડી છે પોતે ! એમ માની નાયક કોઈ જાદુગર દેવની શક્તિ ધારતો હોય તેમ :

‘પળવારમાં અજવાળાને / પલટાવી નાખે છે અંધારામાં’

સજગ રચનાકારે નાયકના અહંને, અજવાળાને અંધારામાં પલટાવવાની શેખીને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી નવાજ્યાં છે, નહીંતર બીજું કોઈ ભૂલેચૂકે અંધારાને અજવાળામાં ફેરવવાનું ઉલ્લેખત !

નાયક ત્યાં ગોળો ફૂટવાનો અવાજ ઝબકીને સાંભળે છે, એટલામાં બીજા દીવે પહોંચી જાય છે. અહીં થોભો... નાયકના સંકુલ સાઈકોલોજિકલ ઓબ્સેશનને ઉજાગર કરતી એક પંક્તિ જોઈએ :

‘એમ ને એમ / એને અંધારું ફેલાવવાની આદત પડી જાય છે’

તમસૂ-પ્રસારણ સંકેતતી પંક્તિ, અહંકારની અજ્ઞાત ઉપસ્થિતિની પ્રતીતિ અત્રે આપે છે. રચનાકારે અહીં આશ્ચર્યમય સરસ અકસ્માત લેખ્યો છે : એક વાર નિશાન તાકવા જતાં...

પગ નીચે આવી ગઈ ચાવી. એને કાંટો માની પગ ખંખેરી નાખ્યો !

પુરાણી લોકકથામાં પાર્વતીની સાગ્રહ ભલામણથી શિવે એક ગરીબ ભક્તના રસ્તે સોનામહોરની કોથળી નાખી તો દીનહીન ભક્તને થયું કે અંધારાંધળા બાપડા આંખો બંધ રાખી કેવી રીતે રસ્તો વટાવતા હશે એ આજે હું ચકાસી જોઉં. અને અંધોની નકલ કરવા જતાં પેલી સોનામહોરની કોથળી શિવભક્તે ગુમાવી !

અહીં નાયકના પગની અડફેટે ખોવાયેલી ચાવી આવી ગયેલી, (પણ રે નિયતિ !) ચાવીને કાંટો માની પગ ખંખેરી ગુમાવી દીધી. નાયકનું આવું પરોક્ષ અંધત્વ અહંકારનું પ્રતીક છે. હવે તે વટેમારગને ઊભો રાખી ગજવું તપાસે છે — ચાવી મેળવવા. નથી મળી. ક્યાંથી મળે ? તાળું ખોલી આપનાર ચાવીને તેણે ધુત્કારી, કાંટો માની.

સોનેટના અંતે ક્લાઈમેક્સ આવે તેમ કૃતિના અંતે નાયકની વિ-કૃત, દયનીય ઈષ્ટ રોષપ્રદ ગતિવિધિનું ગ્રાફિક ચિત્રણ થયું છે : ગરીબને પજવે છે, જોરાવરનો માર ખાય છે ને અંધારામાં જીવ્યે જાય છે ! ગરીબોનો શોષક, જોરાવરોનો મારભારવાહક, અજવાળાની ચાવી ગુમાવી બેસનાર નાયકનું ચરિત્ર પણ પ્રતિનિધિ-પ્રતીક નથી તો શું છે ?

આવું પાત્ર ‘પાદરનાં પંખી’માંનું નથી; મેગાસિટીમાં ગામડેથી આવી પડેલું, સભ્યતાની ચાવી શોધતું અંધારામાં અથડાતું-કુટાતું એક પંખી છે.

ગુજરાતી ભાષામાં, એક સ્મરણીય રચના રઘુવીરની મૂલ્યનિષ્ઠ લેખિનીનું ઉદાહરણ છે.

જયંત ગાડીત અને ‘સત્ય’

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

દિવંગત જયંતભાઈ,

આમ તો સ્વગતને હું અહીં તમારી સમક્ષ પ્રગટ કરી રહ્યો છું. છેવટે તમારી નવલકથા ‘સત્ય’ના ચાર ભાગ અમૃત ચૌધરી (ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ)એ ૨૦૧૬માં પ્રગટ કર્યા ને ઊંઝા જોડણીમાં એને ન વાંચવાની મારી પ્રતિજ્ઞા અકબંધ રહી. આજના ડિજિટલ સમયમાં ગીત-ગઝલ અને માઈક્રોકોફિક્શનની બોલબાલા હોય ત્યારે ‘સત્ય’ના ચાર ભાગ વાંચવાની ન તો કોઈને ધીરજ છે, ન તો કોઈને ફુરસદ છે, ન તો કોઈની રુચિ છે. ગાંધીની એવી કોઈ પ્રસ્તુતતા પણ નથી રહી. કદાચ એમની આગામી દોઢસોમી જન્મજયંતી પ્રસંગે એમની પ્રસ્તુતતાને ચકાસવામાં આવશે. એક બાજુ વિજ્ઞાપનોમાં અને ચલણી નોટો પર પુરસ્કૃત ગાંધી છે, તો બીજી બાજુ કડક આલોચનામાં સપડાયેલા ગાંધી છે. ડેનિસ ડાલ્ટન જેવા અંગ્રેજી લેખકે તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે ગાંધીની અહિંસાએ ભારતના સ્વાતંત્ર્યને પચીસ વર્ષ પાછું ઠેલ્યું છે. તો, ભારતીય મૂળના નોબેલ લેખક વી. એસ. નાયપોલે ‘હિન્દ સ્વરાજ’ને અર્થહીન (non sense) કહ્યું છે. ‘હિન્દ સ્વરાજ’માં ઘણુંબધું અપક્રમણશીલ (retreative), પ્રતિક્રિયાશીલ (reactive) અને પરાગમનશીલ (regressive) પ્રકારનું લખાણ છે.

આ બધા વચ્ચે ‘સત્ય’ નવલકથા અંગેની તમારી કેફિયતમાં તમે આધુનિકોનાં નિર્ભ્રાન્તિ અને વિષાદને એના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂક્યા વગર આધુનિકતાને કેવળ શોરબકોર ગણી ગાંધીશોધનો આશ્રય લીધો છે. એટલું જ નહીં, અહોભાવયુક્ત આરાધ્યમૂર્તિ (cult figure) તરીકે એમની તરફ તમે તમારો અભિગમ રાખ્યો છે.

આમ છતાં, કેવળ ગાંધીના સત્યને કેન્દ્રમાં ન લઈ, ગાંધીના સમયનાં અન્ય અનેક સત્યો વચ્ચે ગાંધીના સત્યને મૂકીને તમે ગાંધીને સ્થાને ‘સત્ય’ને નાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એને કારણે તમે જીવનકથા નહીં, પણ ‘નવલકથા’ રચવા માગતા હતા, એને માટે તમને એક આધાર જરૂર મળ્યો છે ખરો, પણ એકંદરે એમાં ખડકાયેલી અનેક દસ્તાવેજી સામગ્રી, ક્યાંક ક્યાંક તો અનુક્રમે થતા સભાના ઠરાવોની નોંધો, સભાના અહેવાલો, વિષયોની લાંબી નરી વિગતોમાં અટવાતી રજૂઆતો, તાત્વિક પ્રશ્નોત્તરી, બનેલા બનાવોને નિર્દેશતા વર્ષ અને તારીખ સાથેના સમયસંદર્ભો, વિચારધારાનાં વિશ્લેષણો – નવલકથાના સ્વરૂપને અનુકૂળ બનતાં નથી. તો, નવલકથામાં જ આવી શકે તેવા મનુષ્યોને પાત્રો બનાવતાં એમનાં મનનાં વલણો, ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા

ખૂલતાં મનુષ્યોનાં આંતરવિશ્વો, એમની શારીરિક મુદ્રાઓના નિર્દેશો, ઝાઝી અલંકૃત થયા વગરની સ્થિતિની વ્યંજકતાને ઉપસાવતી વર્ણનશૈલીઓ, ક્યાંક નિરૂપણોની સંવેદનાઓ વગેરે નવલકથાના સ્વરૂપને બાંધતા જોવાય છે.

અહીં ગાંધી અંગેની ગંજાવર સામગ્રી પ્રકાશિત અને પ્રાપ્ય છે ત્યારે મૂળની સામગ્રીઓનું કેટલું અને કેવું રૂપાન્તર કર્યું છે એ તપાસવાનો લાંબો ઉપક્રમ નથી. ને તેથી હું અંદાજ કાઢી શક્યો નથી કે મૂળ હકીકતલક્ષી સામગ્રીની પુનર્વ્યવસ્થા કે પુનરાયોજન તમે કેવી રીતે કર્યું છે, બનેલી ઘટનાઓનું સ્વરૂપ તમે તમારી રીતે કેટલું કલ્પ્યું છે, અને અનુભવનું કઈ નવી રીતે પુનઃ સર્જન કે પુનરાયોજન કર્યું છે; પણ હું એટલું જોઈ શકું છું કે તત્કાલીન ‘અમે’ અને ‘તેઓ’ (‘us’ and ‘them’) વચ્ચેની તાણ પકડવાનો તમે ખાસ્સો પ્રયત્ન કર્યો છે. બ્રિટન અને ભારત, સમાજવાદી અને કોંગ્રેસવાદી, હિન્દુ અને મુસ્લિમ, હિન્દુ અને દલિત, મુસ્લિમ અને હિન્દુ, હિંસાવાદી અને અહિંસાવાદી – જેવાં વિરોધી પરિબળોનાં બદલાતાં સમીકરણો વચ્ચે ગાંધીના શાંતિવાદી યુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રવાદ (pacifist nationalism)નો સૂર તમે પ્રધાનપણે પકડ્યે રાખ્યો છે. તમે નાયક ગાંધીના બે નિરધારને સ્તંભ બનાવ્યા છે : એક, તે ઇતિહાસથી દોરાવાનું નથી, ઇતિહાસનું સર્જન કરવાનું છે અને બીજો તે હિંસા જેટલી જ અહિંસા મનુષ્યની પ્રકૃતિનો અંશ છે. આની આસપાસ તમે તમારી રચનાને બહુઆયામી ઐતિહાસિકતા (Poly historicity) વચ્ચે રોપી છે. તમારી રચના એ રીતે સંવાદી અને વિસંવાદી સૂરો વચ્ચે આકાર લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ખેર, મિત્ર, તમે નવલકથાને છાજે એવો દીર્ઘ દીર્ઘ અભિધા વિસ્તારતો સાદગીથી પ્રારંભ કર્યો છે, એમાં બેમત ન હોઈ શકે. બૃહદ નવલની આ ઉત્તમ નાન્દી છે :

“અંધકાર ભેદી સૂર્યને પૃથ્વી પર આવવાને હજી થોડી વાર હતી ત્યારે ઈંગ્લેન્ડથી નીકળેલી એસ અરબિયા સ્ટીમર ૧૯૧૫ની ૮ જાન્યુઆરીએ અરબી સમુદ્રનાં સ્થિર જળને ધકેલતી મુંબઈના એપોલો બંદરની નજીક સરકી રહેલી.”
(‘સત્ય’-૧ પૃ. ૧૫)

પણ પછી તરત જ યોતાની પત્ની, યોતાની પથારી, યોતાના બે હાથ, – જેવા શિથિલ પ્રયોગોમાં તમારા જેવો કાળજીપૂર્વકની શૈલી ઘડનારો ઊતરી પડે એ થોડું વાંધાજનક બને છે. (અહીં રાજેન્દ્ર પટેલનો ઋણસ્વીકાર છે.) આમ છતાં, તમારી રચનાનું આ પહેલું પ્રકરણ જે તાજગીથી લખાયું છે એવી તાજગી જો સર્વત્ર ટકી હોત તો ‘સત્ય’ એક નમૂનેદાર રચના બની હોત. ક્યારેક ટૂંકાં વાક્યોના વેગથી પ્રભાવ ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન પણ ધ્યાન ખેંચે છે. સુભાષના વિજયથી ઊભી થતી નવી ગતિને તમે શબ્દગતિથી બરાબર પકડી છે :

“કોંગ્રેસની અંદર નવી હવા પ્રસરી ગઈ. મહાત્મા ગાંધીના યુગનો અસ્ત થયો. નવા વિચારો, નવી રીતે આઝાદી. સમાજવાદ. શોષણ કરનારને ભૂંસી નાખો. ખેડૂત ઝિંદાબાદ મજૂર ઝિંદાબાદ. ખાદીબાદી છોડો, અહિંસાની પોચટ વાતો છોડો. ગ્રામોદ્યોગની વાતો છોડો. આ યંત્રયુગ છે. યંત્રથી ઉન્નતિ. યંત્રથી

આજના માનવીની એષણાઓનું પ્રતીક યુદ્ધ આવે છે. સરકાર મૂંઝાયેલી છે. એની સામે સામૂહિક સત્યાગ્રહ છેડો. છ મહિનામાં સ્વરાજ આવે છે. સુભાષચન્દ્ર બોઝ ઝિંદાબાદ...”

(‘સત્ય-૩’, પૃ. ૨૨૮)

બંગાળની કુદરતી આપત્તિને પ્રત્યક્ષ કરતી વાક્યરચનાઓનો વેગ અત્યંત બલપ્રદ બન્યો છે :

“જુલાઈ સુધીમાં વનસ્પતિ, પાણી અને જમીનથી ફળદ્રુપ પૂર્વ બંગાળ ભયંકર ભૂખમરામાં હડસેલાઈ ગયો. ચોખા આપો, ચોખા આપો. આ વેપારી પાસે છે ચોખા. આ ખેડૂત પાસે છે ચોખા. લોકો દાડતા. ભાવ સાંભળી આંખ ઠરી જતી. જમીનો વેચી, વાર વેચ્યાં. વાસણ-કપડાં વેચ્યાં. બધું વેચી થાક્યા એટલે સ્ત્રીઓએ શરીર વેચ્યાં. ચોખા આપો, ચોખા આપો... પણ ચોખા ક્યાં છે ? વનસ્પતિનાં પાન ખાયાં. ચોખાનું પાતળું ઓસામણ મળ્યું ત્યાંથી પીધું. પણ હવે ? ચાલવાની શક્તિ ગઈ. બેસવાની શક્તિ ગઈ’ શરીરને ઢસડવાની શક્તિ ગઈ. હાથ ચલાવવાની શક્તિ ગઈ. બોલવાની શક્તિ ગઈ. કોઈ ચોખા આપા, કોઈ ચોખા આપો. વિચારવાની શક્તિ પણ ગઈ. પછી તો ઘરોમાં, ઝૂંપડાંઓમાં, ખેતરોમાં, તળાવોમાં, શેરીઓમાં રહ્યાં કંકાલો. રજળતાં કંકાલો. કોણ એમને અગ્નિદાહ આપે ? કોણ એમને પુણ્યગતિ આપે ? શિયાળો દોડતાં, કૂતરાં દોડતાં, વરુ ને સુવ્વર દોડતાં, કાગડા, સમડી ને ગીધ ઊતરી આવતાં ચૂંથાતાં, ખેંચાતાં, કોલાતાં એ કંકાલો ભલે મનુષ્યને હાથે પુણ્યગતિ ન પામતાં પણ આ પશુઓ અને પ્રાણીઓને પોતાના દેહદાનથી ધરવી પુણ્યગતિ પામી જતાં...”

(‘સત્ય-૪’, પૃ. ૧૫૧)

લંડનમાં પંચમ જયોર્જ અને ગાંધીની મુલાકાત વચ્ચેનો વિરોધ અને તેય અતિથિઓની નજરે તમે વાગ્મિતામાં સર્ચા વગર સાદગીપૂર્ણ રીતે સચોટ ઉપસાવ્યો છે :

“સભામાં ઉપસ્થિત ઘણા અતિથિઓ ઉત્તેજનાસભર નજરે વિશ્વના એ બે મહાન પુરુષોને જોઈ રહ્યા. એકનો દેહ ઊંચો સુદૃઢ અને સોહામણો હતો. એના આખા વ્યક્તિત્વમાંથી રુઆબ અને ધર્મંડ સંયમમાં રાખવા છતાં પ્રગટ થતાં હતાં. એની સામે ઊભેલા પુરુષનો દેહ સાવ સૂકો હતો. બોખું મોં, આંખ પર સાદાં ચશ્માં, ઉઘાડા માથા પર આછા સફેદ વાળ. નસો ઉપસેલા ઉઘાડા પગ ને નીચું કાઠું. અનાકર્ષક પ્રભાવ વગરનો દેહ માત્ર એની આંખોમાં છલકતી સ્વસ્થતા ને પ્રસન્નતાથી સામે ઊભેલા પુરુષ સામે ટકેલો હતો... એક સત્તાથી મહાન હતો, બીજો કાર્યોથી મહાન હતો.”

(‘સત્ય-૩’, પૃ. ૫૮)

વળી તમે ધાર્યો ત્યારે સમર્થ રીતે વાગ્મિતાનો સહેતુક સફળ આશ્રય લીધો છે :

“...આ એ જ ઝીણા હતા જેમણે ૧૯૨૯માં જેલની અંદર ભૂખ-હડતાલ પર ઊતરેલા ભગતસિંઘ અને તેના સાથીદારોને ન્યાય અપાવવા કેન્દ્રીય ધારાસભામાં

સરકારે ઇન્ડિયન પીનલ કોડમાં ફેરફાર કરવા નવી કલમ ઉમેરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે બધા હિંદી ધારાસભ્યો સાથે વિરોધ કરવામાં ખભેખભો મેળવી સાથે રહ્યા હતા. એટલું જ નહીં, પોતાની ધારવાળી અકાટ્ય તાર્કિક દલીલોથી એ કલમ મૂકવા પાછળના સરકારના બદઈરાદાઓને સાવ ઉઘાડા કરી નાખ્યા હતા. આ એ જ ઝીણા હતા, જેમને મુસ્લિમ હોવા છતાં રાજકીય અને સામાજિક જીવનના મુસ્લિમો કરતાં હિંદુ મિત્રો વધારે હતા. એમની સાથે વધારે ઘરોબો અને અંગત સંબંધો હતા. આ એ જ ઝીણા હતા જે ક્યારેય કુરાનના કલમાનો પાઠ કરતા નહીં કે નિયમિત નમાજ પઢતા નહીં. એમને રસ હતો ઉલેમાઓ અને મૌલવીઓના પ્રભાવમાંથી રૂઢિપરસ્ત જીવન જીવતા પોતાના મુસ્લિમ બિરાદરોને છોડાવી વિદેશી શૈલીવાળા જીવન તરફ વાળવામાં.”

(‘સત્ય-૩’, પૃ. ૧૬૨-૬૩)

મિત્ર, તમારી નવલકથામાં કહે છે તે એ છે કે ફોઈડ તેમજ અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકોનાં લૈંગિકતા અને અચેતન સાથેનાં વૈજ્ઞાનિક નિરૂપણો પછી પણ ગાંધીના બ્રહ્મચર્યવિષયક વિચારો અને પ્રસંગોની તરંગકથાઓના વિશ્લેષણમાં જવાને બદલે એમની તરંગકથાઓને તમે અનુમોદન આપ્યું છે. એટલું જ નહીં પણ એને ન્યાય ઠેરવવા તમારો પોતાનો સૂર સોંપ્યો છે. શરીરધર્મોની વાસ્તવિકતા અને એની સામે બહાર બનતી ઘટનાઓની વાસ્તવિકતાને અતાર્કિક રીતે જોડતી ગાંધીની માનસિકતાનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. નોઆખલીમાં કત્લેઆમ વાતાવરણ વચ્ચે દેહધર્મને જાણ્યા વગરના ગાંધીના તરંગી પ્રયોગોનું તમે ઠક્કરબાપાના સર્ટિફિકેટ દ્વારા સમર્થન મેળવ્યું છે. આ લૈંગિક ઘટનાઓમાં સામેના પાત્રની સંડોવણી અને એની માનસિક યાતનાઓને બાદ કરવામાં આવી છે. અલબત્ત, તમે અનાયાસ એના પર આંગળી મૂકવાનું પુણ્ય જરૂર રાખ્યું છે. તમે નિરૂપ્યું –

‘પછી મનુએ મોહનદાસને વિનંતી કરી. “પરંતુ ઠક્કરબાપાની વિનંતી છે કે આ યજ્ઞ હાલ મુલતવી રાખવો અને પોતે પણ ઠક્કરબાપા સાથે સંમત છે”.’

(‘સત્ય-૪’, પૃ. ૨૬૬)

અહીં ઠક્કરબાપાના પ્રસ્તાવનો મનુએ કરેલો સ્વીકાર અને મનુની વિનંતી, લૈંગિક પ્રયોગોમાં રહેલા સામેના પાત્રની યાતનામાં ડોકિયું કરી આવે છે.

મિત્ર, આ બધું છતાં હું કહીશ કે તમે બહુ મોટી બાથ ભીડી છે. તમારામાં ‘ધી ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી’નો નાયક જોવાયો છે. તમે જે કાંઈ કિનારે ખેંચી લાવ્યા છો, તે નાનુંસૂનું નથી. એની પાછળ તમારો જીવસટોસટનો ખેલ છે અને એ ખેલને હું સલામ કરું છું.

શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનું બાળસાહિત્ય : એક ઝલક

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

ઈ.સ. ૨૦૧૮નો, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીનો ‘બાળસાહિત્ય પુરસ્કાર’ ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત કવિ, વિવેચક અને નિબંધકાર ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠને મળે છે ત્યારે એમના બાળસાહિત્યક્ષેત્રના પ્રદાનને જાણવામાણવાનો આ ઉપક્રમ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં વર્ષો સુધી સંનિષ્ઠ અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી બજાવ્યા બાદ, નિવૃત્તિ પછી શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરની અધ્યક્ષતામાં તૈયાર થયેલા ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’માં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા અને પછી તો વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે તૈયાર થઈ રહેલા ‘ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ’માં હાલ પ્રમુખ સંપાદક તરીકે કાર્યરત છે. ‘બાળવિશ્વકોશ’નો પહેલો ભાગ ઈ.સ. ૨૦૦૯માં અને આઠમો ભાગ ઈ.સ. ૨૦૧૮માં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે. હાલ નવમા ભાગનું સંપાદન ચાલે છે. તેમની વિદ્વત્તા અને ચીવટનો લાભ આ કોશને મળ્યો છે તેથી તેની શ્રદ્ધા ખૂબ વધી ગઈ છે. આ કોશ ગુજરાતની ઊછરતી પેઢી, વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ માટે પથદર્શક બની રહે છે. આ વિશ્વકોશ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને સમૃદ્ધ અને ગુજરાતને રળિયાત કરે તેવો મૂલ્યવાન સંદર્ભગ્રંથ બની રહ્યો છે. આ ગ્રંથો ગુજરાતની અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની એક મોંઘેરી મિરાત છે. ગુજરાતી ભાષા માટે આ એક બુનિયાદી કાર્ય છે. તેના પ્રમુખ સંપાદક તરીકે શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની નિષ્ઠા, અભ્યાસ, સંશોધનવૃત્તિ વગેરેને કારણે તે પ્રમાણભૂત બની શક્યો છે. તેઓ એક સારા સંપાદક ઉપરાંત ઉત્તમ બાળકવિ અને બાળવાર્તાકાર પણ છે. આપણે ત્યાં ઘણી વાર એવું થયું છે કે કોઈ સર્જકને જો કવિ, વિવેચક કે નિબંધકથાકારનું લેબલ લાગી જાય પછી તેણે બીજાં ક્ષેત્રોમાં કરેલાં પ્રદાનને બહુ લક્ષમાં લેવાતું નથી. શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની બાબતમાં પણ કંઈક એવું થયું છે. તેથી તેમના બાળસાહિત્યક્ષેત્રના પ્રદાનનો અત્રે પરિચય કરવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે.

બાળસાહિત્યની વિભાવના લેખકના ચિત્તમાં સ્પષ્ટ છે. તેથી તેમનું બાળસાહિત્ય બાળભોગ્ય અને બાળપ્રિય થયું છે. મૂળભૂત રીતે હાડે તેઓ કવિ. તેથી તેમનાં બાળકાવ્યો વધુ પ્રભાવક રહ્યાં છે. એમનાં કાવ્યોમાંથી પસાર થયા બાદ એમ કહી શકાય કે ગુજરાતી બાળકવિતામાં ત્રિભુવન વ્યાસ, સુન્દરમ્, ચં.ચી. મહેતાની કક્ષામાં આવે તેવાં કાવ્યો તેમની પાસેથી મળ્યાં છે.

તેમની પાસેથી ‘ચાંદલિયાની ગાડી’, ‘ઘોડે ચડીને આવું છું.’ અને ‘હું તો ચાલું મારી જેમ !’ (ત્રણેયની પ્ર. આ. ૨૦૦૧) એ ત્રણ સંગ્રહમાં મળી કુલ ૬૧ રચનાઓ મળે છે, જે લય-પ્રાસ-ભાવ-ભાષા આ સર્વ રીતે બાળમાનસને પ્રસન્ન કરે છે. ત્રણેયનાં

શીર્ષકો જ બાળકને આકર્ષે તેવાં અને બાળમાનસને વ્યક્ત કરે છે. આપણને ખબર છે કે બાળક માટે સચરાચર ચેતનમય છે. પ્રકૃતિ સાથે બાળક એકરસ થઈને આનંદ કરે છે. વળી આપણા સમાજમાં તો ચંદ્ર બાળકોના ‘ચાંદામામા છે.’ ‘મા’થી બમણું વહાલ કરે તે ‘મામા’. કેવો આત્મીય ભાવ ! તેથી જ કવિ ‘ચાંદલિયાની ગાડી’ આકાશમાંથી બાળકો માટે ધરા પર લાવ્યા છે. વળી ચંદ્રમાં જે કાળો ડાઘ છે તે કોઈના મતે ડોશીમા છે, તો કોઈના મતે હરણું ! તેથી ચાંદલિયાની ગાડીને હરણ હંકારે છે તેવું તેનું મુખપૃષ્ઠ ખૂબ આકર્ષક છે. કવિના ત્રણેય સંગ્રહનાં મુખપૃષ્ઠ પ્રતીકાત્મક છે.

આ સંગ્રહોમાં કવિ પાસેથી કુદરતનાં અનેક કાવ્યો મળ્યાં છે. ‘પરોઢિયે પંખી જાગીને કરતાં મીઠું તારું ગાન’ – એ બાળગીતથી આપણે પરિચિત છીએ. અહીં કવિ કહે છે :

‘પંખી, પંખી, ગાતાં કેમ ? સવાર છે.

ફૂલ, તમે સૌ હસતાં કેમ ? સવાર છે.’

તો ‘રમવા ચાલ’ કાવ્યમાં પણ સૂરજ ઊગે, તડકો થાય, પંખી જાગે, ફૂલ ખીલે તો બાળક આ બધાંને કહે કે : ‘રમવા ચાલ’. કારણ ‘રમવું’ એ જ તો બાળકનું જીવન છે. એમાં જ તો તેનો પરમાનંદ છે ! તો ‘સોના જેવી સવાર’માં પરોઢની સૃષ્ટિનું આહ્વાદક ચિત્રણ છે.

‘ભરી ભરીને સવાર પીધી,
સોના જેવી સવાર છે જી.

ટહુકે ટહુકે યોગમ રણકી,
સોના જેવી સવાર છે જી.

પતંગિયાની પાંખે લખતી
સોના જેવી સવાર છે જી.’

ને અંતમાં કવિ કહે છે :

‘હસતાં હસતાં મનમાં ઊગી,
સોના જેવી સવાર છે જી.’

‘ઝાડ રે ઝાડ !’માં બાળક ઝાડને કહે છે :

‘તું ધરતીનું બાલ, તને કરતાં સૌ વ્હાલ...’ ને એમ ધરતીના સંતાન સમા વૃક્ષને માટે તે કહે છે : ‘તું ઈશ્વરનો પાડ !’... ‘તારો દુનિયા પર પાડ !’... આમ સમગ્ર વિશ્વ વતી બાળક વૃક્ષનો આભાર માને છે. કવિએ અહીંના કાવ્યમાં કરેલું પર્વતનું વર્ણન પણ માણવા જેવું છે. બાળકે જોયેલો પહાડ કેવો ? ગાઢા જંગલમાંના મોટા ઝાડ જેવો. નદી-ઝરણાંમાં જેની નાડ વહે છે તેવો ! ને તેવા પહાડ પર જેમ જેમ ઊંચે જઈએ તો અસીમ વિશાળ આકાશ દેખાય ! કવિએ અહીં પહાડ નિમિત્તે અવનવી કલ્પનાઓ રજૂ કરી છે.

‘ઝરમર ઝરમર વરસું છું...’ કાવ્ય તો તેમાંના દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી શબ્દપ્રયોગોને કારણે તથા પ્રાસાનુપ્રાસને કારણે બાળકને સામિનય ગાવું ગમે તેવું છે. ઉ.ત. :

‘ઝરમર ઝરમર વરસું છું, વાદળ છું,
ઝળહળ ઝળહળ ઝળકું છું, ઝાકળ છું.

સર સર સર સર સરકું છું, ઢાળ છે.
થર થર થર થર થથરું છું, ટાઢ છે.’

‘તો-’ નામના નાનકડા કાવ્યમાં તો બાળક જ વ્યક્ત થયું છે :

‘વેંત વધુ તો આભે જઈ,
વેંત ઘટું તો દરિયો થઈ,

આભે જઈ તો ચાંદો થઈ,
દરિયો થઈ તો મોતી દઈ.
ચાંદો થઈ તો સૌનો થઈ,
મોતી દઈ તો સૌને દઈ.’

બાળકને કુદરતદત્ત સ્વભાવ અહીં પ્રકૃતિ સાથે એકરસ થઈ વ્યક્ત થયો છે. આ સિવાય પણ બાળકને ગમતાં ખેતર-જંગલ-તળાવ-નદી-પહાડ વગેરેના ઉલ્લેખો તો અનેક કૃતિઓમાં છે.

બાળકોની સૃષ્ટિમાં પશુ-પંખી પણ મહત્વનાં છે — તેમનાં કુટુંબીજન જેવાં. અહીં ‘ખિસકોલી’ના તો ત્રણેય ભાગમાં કાવ્યો છે : ‘ખી ખી ખી ખી ખિસકોલી’, ‘ખિસકોલી બ્હેન ઊઠ્યાં...’ અને ‘ખિસકોલી ! ખિસકોલી !!’ આ કાવ્યોમાં રમતીલી ચટાપટાળી ખિસકોલીની વાત તો છે જ, સાથે જ રામકથાનો સંકેત પણ છે. આ ઉપરાંત કીડી, ચકલી, બિલાડી, હરણું, ઘોડો, હાથી વગેરે પણ કવિની કલ્પનાએ બાળભોગ્ય ભાવ-ભાષામાં રજૂ થયાં છે. વળી કવિએ કાવ્યમાં કહેવતો કે સમાજમાં પ્રવર્તતી માન્યતાઓને પણ વણી લીધી છે. ઉ.ત. ‘હાથી જોયો હાથી’માં કવિ કહે છે :

‘મોંઘોદાટ હાથીદાંત, મોંઘોદાટ હાથી;
જીવતો જો લાખ, સવાલાખનો મર્યાથી.’

વળી હાથી બાળકને ક્યાં ક્યાં જોવા મળે છે તેની વાત કરી છે ને તે સમયે હાથી કેવો લાગે તેનું વર્ણન પણ કર્યું છે. કવિ લખે છે :

‘ગણેશનું મસ્તક હાથીનું, લક્ષ્મી પાસે હાથી,
સાત સૂંઢાળો ઐરાવત તે દેવરાજનો સાથી.’

ને અંતે કવિ જ બાળક બની લખે છે :

‘સપનામાં મેં સકેદ રૂડો હાથી જોયો હાથી,
અંકુશ રાખી મેંય ચલાવ્યો હાથી જેવો હાથી !’

અહીંના બધાં જ કાવ્યોમાં પ્રાસાનુપ્રાસ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે કંઠસ્થ કરવા સહેલાં પણ છે. ઉ.ત. : ‘હરણું’ –

‘નાજુક નમણું હરણું છે,
ખીલતું ખૂલતું સમણું છે,
ચંચળ કો ચાંદરણું છે,
ભમતું ભમતું ઝરણું છે.’

પણ નોંધપાત્ર પંક્તિઓ છેલ્લે છે.

બાળક હરણને કહે છે : ‘છુટું બહુ ફરવાનું દઈશ.’ અહીં બાળક ‘છુટું બહુ ફરવાનું’ કહે છે તે સૂચક છે. એને છુટું ફરવાનું મળતું નથી તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે તે હરણને ફરવાની મોકળાશ આપવાની વાત તો નથી કરતું ને ! આપણે વિચારવાનું છે. ને કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ છે :

‘હરણ, મને બસ, લાવલી દેજો ચાંદલિયાની ગાડી;
હરણ, મને ઠેકાવી દેજો અંધકારની ખાડી.’

અહીં બાળકની ‘ચાંદલિયાની ગાડી’ની માગણી સાથે બાળક નિમિત્તે માનવમાત્રની ‘અંધકારની ખાડી’ ઓળંગી જવાની ઈચ્છાને સહજ રીતે સાંકળી લીધી છે. અહીં પક્ષી-વિષયક કવિતાઓ ઘણી ઓછી છે પણ બાળકના પરિસરમાં આવતી આવતી મા, દાદા, મિત્રો, ટપાલી વગેરે વિશેનાં કાવ્યો સારાં મળ્યાં છે.

અહીં સંગ્રહોને જે શીર્ષકો મળ્યાં છે તે કાવ્યો બાળમાનસને ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે. ઉદા. ત. : ‘ઘોડે ચડીને આવું છું...’ કાવ્યમાં પ્રારંભનું ઘોડાનું વર્ણન ઘોડાની રવાલી ચાલ જેવું છે. આ કાવ્યનું પઠન બહુ પ્રભાવક બની શકે. જાતભાતના ઘોડાઓ વર્ણવ્યા બાદ ઘોડાનાં કાર્યોને રજૂ કર્યાં છે. જેમ કે :

‘ગાડી ખેંચે, ખેંચે રથ.

સરકસમાં થનગનતા ઘોડા,
યુદ્ધ મહી ધસમસતા ઘોડા.’

– ને પછી બાળક પોતે ઘોડેસવારી કરે છે ને કહે છે :

‘બા, બાપુજી, આઘાં ખસો,
દાદા, દાદી, આઘાં ખસો,
ઘોડે ચડીને આવું છું,
દુનિયા સાથે લાવું છું,
આવ્યો છું સૂરજની મોર,
દાદાજી, વહેંચો ને ગોળ !’

તો ‘હું તો ચાલુ મારી જેમ’ કાવ્યમાં માતા-પિતા, સ્વજનોની તેમની ખાસિયતો પ્રમાણેની ચાલ વર્ણવ્યા બાદ અંતે કવિ/બાળક કહે છે :

‘ઈશ્વર ચાલે સૌની જેમ,
હું તો ચાલું મારી જેમ !’

અહીં બાળક ઈશ્વરથીયે મોટેરો થઈ તેની ખુમારી દર્શાવે છે.

અહીં ત્રણેય સંગ્રહોમાં જુદાં જુદાં શીર્ષક નીચે કક્કો રજૂ થયો છે, પણ ત્રણેયની રજૂઆતરીતિ જુદી છે. ‘હું તો ચાલું મારી જેમ !’માં પ્રારંભની પંક્તિ છે : જોડકણાં ભાઈ, જોડકણાં !’ ને પછી એ જોડકણાં કક્કાના વર્ણાનુક્રમે નામ ધરાવતી વ્યક્તિ પાસે કેવાં છે તે બતાવ્યું છે. ત્યાં પણ વ્યક્તિનામ અને જોડકણાંનાં રંગ-રૂપ-નાદ વગેરે વ્યક્ત કરતા શબ્દો વર્ણાનુક્રમે રજૂ થયા છે. ઉ. ત. :

‘કરસન પાસે કલકલતાં,

ચકોર પાસે ચમચમતાં,

ડબ્બુ પાસે ડણકતાં,

જટિયા પાસે નર્તનતાં’...

— એમ આખી વર્ણમાલામાં નામ અને ક્રિયાવાચક પદને જોડતાં રહ્યાં છે તેની મજા છે. અંતે કવિ કહે છે :

‘ઝીલે એનાં જોડકણાં, જોડે એનાં જોડકણાં’

— એમ બાળકને પણ નવાં નામો મૂકી નવાં જોડકણાં બનાવવાની પ્રેરણા આપે છે. ‘ચાંદલિયાની ગાડી’માં આંકને બોધાત્મક રૂપે રજૂ કર્યા બાદ ‘કલકલ ક’ એ કૃતિમાં વર્ણમાલા શીખવી છે. એમાં પણ નાનાં બાળકોને એ બોલવાની મજા પડે તેવી રમત કવિએ કરી છે. ઉ.ત. :

‘પલપલ પ

ફરફર ફ

બમબમ બ

ભમભમ ભ

મમમમ મ

પ ફ બ ભ મ.’

તો ‘ઘોડે ચડી આવું છું !’માં ‘કક્કાની ટોળી’માં પણ વર્ણમાળા છે. પણ અહીં માનવસ્વભાવને કે વસ્તુઓની વિશેષતાને સાંકળી છે. દા.ત. :

‘કક્કો કંજૂસ કોઢિયો.

જનું જમરૂબ કાચુંકચ્ય,

ધોધ મહીં ધ ધૂજતો છે.

લ લાડકડો લટકે છે.’

આ ઉપરાંત કેટલાંક કાવ્યો વિશિષ્ટ છે. ઉ.ત. : ‘સમજણ તે આપણા બેની.’ અહીં કવિ સહજીવનના પાઠ બહુ રમણીય રીતે ભણાવે છે. કવિ કહે છે :

‘તારી તે હોડી ને મારાં હલેસાં છે;
દરિયો તે આપણા બેનો;’

અંતે કવિ કહે છે :

‘તારી તે વાટ અને મારું છે તેલ મહીં,
જ્યોતિ તે આપણા બેની.’

આ જ રીતે મા સાથેના પ્રેમભર્યા સંબંધને કવિએ અનેક રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. આ કાવ્યોમાં બાળકની ભાવના બહુ સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. બાળક જે રીતે માતા માટે કામ કરતાં કરતાં માતામય બની જાય છે તેની મજા છે; ઉ.ત. :

‘મા, તારો રસોઈયો થઈ,
તને મનગમતાં ભોજન હું દઈ,
જમતાં રે જમતાં તું મલકે જો માવડી,
આનંદે ઓડકાર ખાઉં !’

જમે માતા પણ ઓડકાર બાળકને આવે ! એ જ રીતે અન્ય કાવ્યમાં બાળક કહે છે :

‘મા, મીઠું મીઠું પાણી,
જેવી તારી વાણી !
તરસ્યાને મા પાણી પાઉં,
મનમાં રાજી રાજી થાઉં.’

માની વાણીને તે જે રીતે રજૂ કરે છે ત્યાં તેનો મા સાથેનો પ્રેમભાવ ઉદાત્ત રીતે વ્યક્ત થયો છે.

પશુ-પંખીને જુદાં જુદાં વાજિંત્રો આપીને ‘મારું બેન્ડ’ કાવ્યમાં કવિએ બાળકનું પશુ-પંખી સાથેનું ભાવાત્મક એક્ય રજૂ કર્યું છે. પ્રારંભની જ પંક્તિ છે : ‘આ મારું બેન્ડ, આમાં ઘણાં ફેન્ડ’. ‘ફેન્ડ’ શબ્દ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. અંતે કવિ કહે છે, આ બધાં એનાં મિત્રો છે, પણ સાથે સાથે તે ‘બાર ભાઈનું આવું બેન્ડ, જે બોલાવે તેનું ફેન્ડ !’

‘નાની મારી આંખ’ એ પ્રચલિત કાવ્યની યાદ અપાવે તેવું કાવ્ય ‘ભલે અમારા નાના પગ !’માં બાળક પોતાના હાથ, પગ, આંખ, કાન વગેરે ભલે નાનાં પણ તે કેટલાં શક્તિશાળી છે તે દર્શાવે છે. ‘ચંદુ ચાડિયો’ જેવું કથાકાવ્ય છે, જે બાળકને આનંદ સાથે સમજાવે છે કે ચાડી ખાવી નહીં, બહુ બોલવું નહીં ને ગમે તેના પર વિશ્વાસ મૂકવો નહીં. અહીંનાં ઘણાં કાવ્યો જીવનમૂલ્યોનું શિક્ષણ આપે છે પણ કાવ્યરસમાં તે ભળી જાય છે. તેથી બાળકને વાંચતાં તો માત્ર આનંદ જ મળે છે. સાથે જ અંદર રહેલા બોધને તે મનોમન સમજી શકે છે.

હવે તેમની બાળવાર્તાસૃષ્ટિમાં વિહરીએ. તેમની પાસેથી ‘કીડીબાઈએ નાત જમાડી’, ‘જેવા છીએ, રૂડા છીએ’, ‘અનિલનો ચબૂતરો’ અને ‘ઝાંઝરભાઈને જડવા પગ.’ (પ્ર.આ.

૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૫) એ ચાર બાળવાતસિંગ્રહો મળ્યા છે. બધા સંગ્રહોમાં થઈ ૨૭ બાળવાર્તાઓ છે, જે ગુજરાતી બાળવાર્તાસૃષ્ટિમાં આગવી ભાત પાડે છે. તેઓ હાડે કવિ અને શિક્ષક તેથી તેમની વાર્તાઓમાં કવિતાના ચમકારા અને શિખામણના સરવાળા બહુ સહજ વણાઈ ગયા છે. કથાનકો અને ભાષા બાળભોગ્ય હોવા સાથે ગુજરાતી ભાષામાં રહેલી સૌમ્ય શક્તિ પણ અહીં સામેલ છે.

ઉ. ત. :

“ ‘આ તો મંદિર ખરું, પણ એમાં દેવ જ નહીં એવું થયું !’

‘એ તો વાત છે !’ ચબૂતરો બોલ્યો.

‘તમારા થાનકે કોઈ ચણ ન નાંખે, દાણોપાણી ન નાખે તો પંખીઓ ક્યાંથી આવે?... જેવાં પાંખ વગરનાં પંખીઓ, તેવા પંખીઓ વિનાના ચબૂતરાભાઈ તમે ! ખરું ને?’ અગાશીએ સમભાવથી કહ્યું.’

* હવે તો ચબૂતરો જ જાણે પંખીઓની પાંખોએ ફડફડતું કોઈ કલરવતું ઝાડ ન હોય !

— આમ કથાનકમાં જ બોધ એકરસ થઈ જાય છે. લેખક બાળકોને જીવનમૂલ્યોનું જ્ઞાન સાચા અર્થમાં ભાર વગર સહજતાથી આપી દે છે. એટલે કે અહીંની વાર્તાઓમાં કથાવસ્તુ અને બોધકથાનું સંમિશ્રણ બાળભોગ્ય ભાષામાં થયેલું જોવા મળે છે. દા.ત. ‘મધુરી પોપટી અને પટપટ પોપટ’માં ઘરડા પોપટ દ્વારા કહેવાયું છે કે : “બોલ્યા વગર ચાલે તો બોલવું જ નહીં, અને બોલવું પડે તો ઓછામાં ઓછું બોલવું.” તો ‘સિંહનો બકરો, બકરાનો સિંહ’માં સંગનો પ્રભાવ કથાવસ્તુમાં જ તાણાવાણાની જેમ વણાયો છે. એવું જ ‘સોનેરી માછલી ને ઘરડી કાચબી’નું કથાનક જ બોધથી રસાયેલું છે.

તેમની વાર્તાઓની આંખે ઊડીને વળગે તેવી વિશેષતા એ છે કે લેખક બાળકને સીધો વાર્તાનાં પાત્રોનો પરિચય કરાવે છે અને વાર્તાના માહોલમાં-વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરાવી દે છે. ઉ. ત. : ‘ખલૂડી-જમૂડી’ વાર્તા. “ખલૂડી ખિસકોલીનો આખો પરિવાર ભલ્લુભાઈના લીમડા પર આવીને રહેલો. લીમડો મજાનો ઘટાદાર હતો. ઉનાળુ બપોરે એનો છાંયડો એવો તો શીળો ને મીઠો લાગતો કે ન પૂછો વાત ! લીમડાને લીંબોળીઓ આવી. એની ડાળ પર પકડદાવ રમવો અને એના ખરબચડા થડ પરક્ષ ચઢઉતર કરવી — એની મજા ખિસકોલીનાં સૌ બચ્યાં મન ભરીને માણતાં. લીમડો જાણે એમના દાદાજી હોય એવો વાત્સલ્યભરેલો લાગતો. કોઈ છોકરો લીમડાને પથ્થર મારે તો લીમડા કરતાંય આ ખિસકોલીનો પરિવાર વધુ બેચેન થઈ જતો.” અન્ય ઉદાહરણ : ‘ઝઘડે એનું બગડે.’ “કૃષ્ણા કાબરને બે દીકરીઓ. એકનું નામ કત્તી ને બીજીનું નામ કપ્પી ! કૃષ્ણા બેચને કહી કહીને થાકી : ‘કજિયા ન કરો. કજિયાનું મોં કાળું. લડે એનું પડે.’ પણ કૃષ્ણાનું સાંભળે કોણ ? સવાર પડી નથી ને બેચની કલબલ શરૂ થઈ નથી. પહેલી કલબલ, પછી કચકચ.”

એ જ રીતે નાનકડાં પણ રમણીય વર્ણનો પણ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. દા.ત. : “સવારનો પહોર. મીઠી મીઠી હવા. બેબીબહેન તો સૂરજમુખીની જેમ ઊઠી ગયાં. ઊઠ્યાં એવાં દોડ્યાં બહાર, ફરવા. રસ્તો ધૂળિયો પણ ચાલવાની મજા પડે એવો. બેબીબહેન

તો ધૂળમાં પગલીઓ પાડતાં જાય ને એ પગલીઓ જોઈ મનમાં રણઝણતાં જાય.” (‘ઝાંઝરભાઈને જડ્યા પગ...’). બાળકને માટે તો આપણું જડ પણ ચેતનમય જ હોય છે. તેથી રસ્તો બોલી શકે ને ઝાંઝર પણ બોલે. અહીં વાર્તાની રમણીયતા તો એ છે કે બેલીબહેને ઝાંઝર પહેર્યાં એમ નહીં પણ ઝાંઝરભાઈને બેબીબહેનના પગ જડ્યા. બાળમાનસની રમણીય કલ્પના બહુ સાફસૂથરી ભાષામાં અહીં માણવા મળે છે. વાર્તાઓમાંનાં ઘણાં વાક્યો/ વિધાનો બાળકને લલિતગદ્યનો પરિચય કરાવે છે. ઉ. ત. “દૂરની એક પગલી પાસે ઝાંઝર પડેલું. અસ્સલ ચાંદીનું. ચમકારા કરતું, એની ઘૂઘરીઓય ઝાકળનાં ટીપાં જેવી ચમકતી – રૂપાળી !”

અહીંની મોટાભાગની વાર્તાઓ મુખ્યત્વે ગદ્યપ્રધાન છે. પણ જરૂર પડી છે ત્યાં કવિએ પદ્ય પણ મૂક્યું છે. ઉ.ત. : ‘વાત અમારા ફરવાની.’

‘તળાવે જઈશું,
ઝબોળા લઈશું,
દાદા સૂરજને
ફૂલપાન દઈશું.’

અહીં આવાં નાનાં નાનાં પદ્યરૂપો છે તો લલિતગદ્યના નમૂનાઓ પણ છે. – ‘અમે તો એનું કાચ જેવું ચોખ્ખું ને ચમકતું પાણી જોઈને નહાવા માટે તૈયાર થયાં, ત્યાં તો તળાવભાઈએ કમળની જેમ મોઢું ઉઘાડી અમને કહ્યું.’ તો ‘મમતાનો મહેશ ને મહેશની મમતા’માં માસીના મોઢે એક જોડકણું મૂકવામાં આવ્યું છે :

‘બિલ્લી, બિલ્લી, મ્યાઉં મ્યાઉં,
તારી પાસે આવું આવું,
દૂધ મીઠાં લાવું લાવું,
હોંશે હોંશે પાઉં પાઉં,
પૂબ પછી ગાઉં ગાઉં,
બિલ્લી, બિલ્લી, મ્યાઉં, મ્યાઉં !’

વળી આ વાર્તામાં બાળકનો પ્રાણીપ્રેમ પણ સહજ રીતે અને ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થયો છે.

આમ અહીંની વાર્તાસૃષ્ટિમાં બાળપાત્રો છે તો સાથે પ્રકૃતિ છે, સિંહ પણ છે ને માછલી પણ છે. આ બધાં ભેગાં મળી એક ભાવનામય છતાં વ્યવહારુ સૃષ્ટિ સર્જે છે ને બાળકનું મનોરંજન, મનોઘડતર અને ભાષાઘડતર પણ કરે છે.

આમ તેમના બાળસાહિત્યમાં કલાકીય આનંદ અને જ્ઞાનબોધ બંને સમરસ થઈ આવ્યા છે. તેમના સર્જનાત્મક બાળસાહિત્ય ઉપરાંત તેમની પાસેથી બાળસાહિત્ય, બાળગીત વગેરેની સિદ્ધાંતલક્ષી ચર્ચા કરતા લેખો પણ મળ્યા છે. ને તેમાં કલગી રૂપે આજે ‘ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ’માં તેઓ જે રીતે સંપાદનકાર્ય કરી રહ્યા છે તે છે. આ પુરસ્કાર તેમને મળે છે તેનો આનંદ છે. આ પુરસ્કાર માટે તેમને અભિનંદન અને આ નિમિત્તે તેમના બાળસાહિત્યમાંથી પુનઃ પસાર થવાનું મળ્યું તેનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું. □

કવિશ્રી વિનોદ જોશી : વ્યક્તિત્વ અને કવિત્વ | મણિલાલ હ. પટેલ

કવિશ્રી વિનોદ જોશીનો જન્મ ૧૩મી ઓગસ્ટ : ૧૯૫૫ના રોજ અમરેલી જિલ્લાના ભોરીગડા ગામમાં થયો હતો. પિતા હરગોવિંદદાસ જોશી સરકારના રેવન્યુ વિભાગમાં સેવારત હતા. માતા લીલાવતીબહેન કર્મઠ ગૃહિણી હતાં... ‘ધાણીકૂટ સોરઠી બોલી અસલ લય-મરોડ-લહેકા સાથે બોલતાં. બહુ મીઠડો સ્વભાવ. વિનોદ જોશીની ગીત-કવિતાને બા-નો આ શબ્દલયનો વારસો મળ્યો... ને વળી કિશોરાવસ્થામાં (વતન બોટાદથી) - ગામડે જવાનું-રહેવાનું થતું... સીમાવગડોય સેવેલાં, હળ હાંકી જોયેલું ને ગાડું પણ ! આ ગ્રામપરિસર ગીતથી કવિતામાં પ્રગટ્યો છે. પિતાજી પાસેથી સંસ્કૃતનો, શાસ્ત્રોનો સંસ્કાર વારસોમળેલો. જે એમને ‘શિખંડી’ તથા ‘સૈન્ધવી’ જેવાં પ્રબંધકાવ્યોમાં, ખાસ તો તત્સમ પદાવલિ રચવામાં લેખે લાગેલો દેખાય છે.

વિનોદ જોશી બી.એ./એમ.એ. (ગુજરાતી મુખ્ય સાથે)નું ભણ્યા. બંને કક્ષાએ તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવેલા. ભાયાવદરની કૉલેજમાં જોડાયા. રેડિયોનાટકના સ્વરૂપ વિશે પીએચ.ડી. માટે સંશોધન આદર્યું. પૂર્ણ કર્યું. સૌ. વિમલ (ભટ્ટ) સાથે લગ્ન થયાં. ભાવનગરની મહિલા આર્ટ્સ (કાપડિયા) કોલેજમાં જોડાયા. દીકરો ચિ. વિસર્ગ જન્મ્યો ને કૂણી વયે ગુજરી ગયો. પછી ચિ. આદિત્યનો જન્મ. આદિત્ય સૌ. ધ્વનિ તથા ચિ. કુશાગ્ર સાથે હવે ઓસ્ટ્રેલિયા સ્થાયી થયો છે. વિનોદ ભાઈબહેનોના મોટા પરિવારમાં ઊછરેલા. આજે બહુ વિશાળ મિત્રપરિવાર ધરાવે છે - દેશેવિદેશે પણ !! ભાવનગર યુનિ.માં ગુજરાતી વિભાગ થતાં ત્યાં જોડાયા. વર્ષો સુધી અધ્યક્ષ રહ્યા ને વિભાગને અનેક પ્રવૃત્તિઓથી પ્રતિષ્ઠિત કરી એક ઊંચાઈએ પહોંચાડ્યો. યુનિ.માં અનેક પદો પર રહેવા સાથે થોડો વખત કુલપતિનો હવાલો ય સંભાળેલો. મૂળે સાહિત્યનો જીવ - શિક્ષણ વહાલું. આજે એ બીજી વાર સાહિત્ય અકાદેમી દિલ્હીની ગુજરાતી ભાષા સમિતિના કન્વીનર પદે કાર્યરત છે. વેસ્ટ ઝોનનાય કન્વીનર છે, ‘અસ્મિતાપર્વ’ના સંયોજક તરીકે હરિશ્ચંદ્રભાઈ સાથે કલાજગતની સેવા પ્રવૃત્તિએ યશ અપાવ્યો છે.

કવિશ્રી વિનોદ જોશીને એમની કવિતાના ઉપલક્ષમાં ૨૦૧૮નો કવિશ્રી નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ એનાયત (તા. ૨૪-૧૦-૨૦૧૮) થઈ રહ્યો છે ત્યારે, એમની કવિતાનો પરિચય મેળવીએ :

કવિશ્રી વિનોદ જોશીએ અછાંદસ સિવાય ઊર્મિકવિતાના બધા પ્રકારોમાં સર્જન કર્યું છે. અલબત્ત ! એમની ગીતકવિતા કાવ્યત્વની ભૂમિકાએ સર્વાધિક નીવડી આવી છે. એમની ગીતરચનાઓ ગાયકી દ્વારા પણ વિશાળ વર્ગને આકર્ષી શકી છે. લોકપ્રિય કવિ છે. થોડાં પણ ઉત્તમ સૉનેટ આપનાર આ કવિએ રચેલી થોડીક ગઝલો વાંચતાં કહેવાનું મન થાય છે કે એમણે વધુ ગઝલો રચી હોત તો એ થોડીક ઉત્તમ ગઝલો નમૂનારૂપ આપી શક્યા હોત. હાલ તો એ ‘સૈરન્ધ્રી’ જેવા પ્રબંધકાવ્યના પઠનથી ગુજરાતના કાવ્યરસિકો અને કાવ્યમર્મજ્ઞ શ્રોતાઓને ન્યાલ કરી રહ્યા છે. એમના કાવ્યસંચયોની યાદી કરીને ગીતકવિતાની વાત માંડીએ :-

૧. પરંતુ (૧૯૮૪)

૨. ઝાલર વાગે જૂઠડી (૧૯૯૧)
૩. શિખંડી (૧૯૮૫)
૪. તુણ્ણિલતુણ્ણિકા (૧૯૮૭)
૫. સૈરન્દ્રી (૨૦૧૮)

૧૯૭૫-૭૬નાં વર્ષોમાં એક ગીત વાંચતાંવેંત એના નોખાપણાને લીધે યાદ રહી ગયેલું :

‘બોરડિયુંનાં બોરાં વનમાં જોઈને લાગટ કાચાં,
કોઈ, જઈને કે’જો : શબરી ! રામ ગયા છે પાછા...’

ગીતકવિ વિનોદ જોશીનો આ પ્રથમ પરિચય. ‘વીજળી ! તારી યાદનો બરો મૂતર્યો બાપ !’ રચનાએ પણ ધ્યાન ખેંચેલું. સબળ સમકાલીનોનોય કોઈ પ્રભાવ આ કવિએ ઝીલ્યો નથી.

વિનોદ જોશીએ ગીતકવિતા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે, આપણા ઉત્તમ ગીતકવિ રમેશ પારેખે, પ્રણય આદિ વિવિધ ભાવસંવેદનોને, સોરઠી બોલીમાં લોકલયોનું પુનર્ગઠન કરીને બહુપરિમા, અર્થપૂર્ણ અને રસાળ અભિવ્યક્તિ દ્વારા રજૂ કરીને, ગીતકવિતાનો પ્રદેશ જાણે કે કબજે કરી લીધેલો. નવા કવિને માટે ગીતકવિતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો એ બહુ મોટો પડકાર બની ગયો હતો. બીજા ગીતકવિઓ પણ આ સમયમાં સક્રિય હતા. ગીતકવિતા જાણે બધી દિશાઓમાં ફરી વળી હતી તથા એની સમૃદ્ધિ ધ્યાનપાત્ર હતી. ત્યારે આવા સમયમાં — પુરોગામીઓથી પ્રભાવિત થયા વિના, અભિવ્યક્તિની તાજપ સાથે નવતા પ્રગટાવતી ગીતકવિતા રચવાનું કાર્ય વિનોદ જોશી સાવ સહજ રીતે કરે છે અને બહુ ઝડપથી ઊર્મિકવિતામાં પોતાની નિજી મુદ્રાથી અંકિત રચનાઓ આપીને સહુનું ધ્યાન ખેંચે છે. એમની એવી પ્રથમ વિશિષ્ટ ગીતરચના તે ‘પ્રોષિતભર્તૃકા’ : એનો મુખડો અને બધા અંતરા નોંધીએ : સાવ નોખી જણસ છે આ :

આછાં આછાં રે તળાવ
એની ઘાટી રે કાંઈ પાળ
પાળે ઊગી ચણોઠડી એના વેલાને નહિ વાડ...
હું પેડુએ પાતળી મારો પરણ્યો ઊભો વાંસ
ભટકાણો ભરનીંદરમાં મધરાતે વાગી ફાંસ
વાટું અરડૂસી બે વાર
ચાટું ઓસડ બીજાં બાર
બાઈજીનો બેટો (ઘણી ખમ્મા) મુંને થઈ બેઠો ગળગાડ...
મીઠળબંધા બાવડે મારે ના’વું માથાબોળ
કમખો ટાંગું રવેશમાં કે ખળભળતો વંટોળ
પોચાં પારેવડાં કાંઈ રાંક
હાંફે અધમણ ને નવટાંક,
ગુલાબગોટો ઝૂલે રે મારે ફળિયે બાવળ ઝાડ...

ચોમાસાનું વેલડું કાંઈ ઊપડ્યું બારોબાર
 ટીપું વાદળ તૂટી પડે અણધાર્યું અનરાધાર
 વેરું મોતી સવ્વા લાખ
 ખેરું ખરબચડો કાંઈ થાક
 ટયાક ટીલડી ટાંકી રે મેં તો મખમલિયે ઓછાડ...

અહીં મુખડો અને અંતરો રચનાગત ભાતે નવા છે, મુખડો ત્રણ પંક્તિઓનો ને અંતરો પાંચ પંક્તિઓનો ! આવું અઘરું નિર્વહણ કવિએ સહજ ને સફળ રીતે – ભાવનુરૂપ ભાષા તથા અર્થપૂર્ણ પ્રાસાનુપ્રાસ નિભાવીને કર્યું છે. આ ગીતકવિ પાસે –

૧. લોકહૃદયનાં ભાવસંવેદનોની ઓળખ છે.
૨. લોકારણ્યોની તળબોલી પ્રયોજવાની સૂઝ છે.
૩. લોકગીત-પરંપરાનો નાદ ને લય છે.

ને ખાસ તો આ ત્રણેની સંવાદિતાપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે. ઉપરોક્ત ગીતમાં રતિતરસ અને શૃંગારઝંપાને સંગોપીને રજૂ કરતાં, સાવ જ નવાં કલ્પનો છે ને એ દ્વારા પ્રોષિતભર્તૃકાની તનમનની વિહ્વળતા સ-રસ રીતે ઝિલાઈ છે. વિનોદ જોશીને ઊર્મિકવિતામાં સ્થાપિત કરનારું આ ગીત આપણી ગીતકવિતામાં અચળ સ્થાન પામેલું છે. વિનોદ જોશીએ એ પછીય ઉચ્ચકક્ષાનાં કવિત્વમંડિત રસાળ ગીતકાવ્યો આપ્યાં છે.

વિનોદ જોશીની ઊર્મિકવિતામાં વિશેષ કરીને નારીસહજ ભાવસંવેદનાઓની નિજી પરિપ્રેક્ષ્યમાં થતી નોખી અભિવ્યક્તિ છે. વયસંધિમાં આવતી તરુણી, પ્રણયોત્સુક મુગ્ધા, પ્રેયસી, વિરહિણી, નવોઢા, પિયુમિલનવંચિતા, પરણિતા તથા એનાં રિસામણાં-મનામણાં, એકલતા વેઠતી ને માણિગર વાસ્તે વાટ જોઈ ઝૂરતી પ્રગલ્ભ નાયિકા : નારીજીવનની આ તમામ વય-અવસ્થાઓ અને તદ્દજન્ય ભાવોન્માદોનું વિવિધ શૈલીમાં નિરૂપણ-વર્ણન વિનોદ જોશીની ગીત-કવિતાને બહુઆયામી, બહુપરિમાણી અને સર્વાશ્લેષી બનાવે છે. કવિએ બહુધા સોરઠી અને તેમાંય ગ્રામીણ પરિવેશને, જે-તે સ્થળકાળ અને રૂઢિ-રિવાજની બોલીમાં પ્રયોજીને નારીના અંતરલોકનું જીવંત આલેખન કર્યું છે. મનોભાવોને વ્યક્ત કરવા સ્ત્રીના શણગારો-શૃંગારો સાથે પૃથ્વી, સૂરજ, ચન્દ્ર, ચાંદની, વૃક્ષવેલી, પાંદપુષ્પ, ઘાસ, ઝાકળની સૃષ્ટિને વણી લઈને ઈન્દ્રિયસંતર્પક સ-રસ કલ્પનો રચ્યાં છે. આ કલ્પનો, પ્રતીકો, રૂપકો ને ઉપમાઉત્પ્રેક્ષામાં કવિકર્મનો; કવિત્વનો નિકટવર્તી પરિચય થવા વિના રહેતો નથી એવાં થોડાં ઉદાહરણો નોંધીએ :

બટકણીયાં જળ વચ્ચે વીણું ગુલાબ ને ગલગોટા રે
 અણસમજું આંગણિયે આવે અવાવરું પરપોટા રે
 સૂનાં રે કંકણ ને સૂનાં સોગઠાં
 સૂના રે કાંઈ જીત્યાના ભણકાર હો...પિયુજી ! વાંકી રે કેડીને...

*

ઝીણેરી ઓઢણીમાં ઝાઝેરા મોર / આંખોમાં આથમેલ સપનાં ઘનઘોર...
 ઓરાં એધાણ એના આઘા મુકામ / ધોધમાર નીંદરમાં ડૂબેલું ગામ...

*

વેણીના ફૂલ જેવી ભરડાની ભીંસ / ભીતરમાં ભંડારી લોહીઝાણ ચીસ
પીડા ઘેઘૂર મને રંગે રે ! / કાંઈ ફોરી લાગે કાંઈ ફોરી લાગ
હજી તાણો આ રેશમની ગાંઠો / તાણો આ રેશમની ગાંઠો રે લોલ...
ઝેરી કાળોતરો ડંબે રે ! / કાંઈ મીઠો લાગે કાંઈ મીઠો લાગે
મારી આરપાર શેરડીનો સાંઠો / આરપાર શેરડીનો સાંઠો રે લોલ...

*

ખરબચડી કેડી પર પાની પરવાળાની માંડું / સૈયર શું કરીએ ?
સપનાનું સાંબેલું લઈને ઉજાગરાને ખાંડું / સૈયર શું કરીએ ?

કોઈ પણ કાવ્યરચનામાં કવિની નિજી મુદ્રા, કવિપ્રતિભા વિના, અંકિત થતી નથી. વિનોદ જોશીની ગીતકવિતામાંથી પસાર થતાં એક સજ્જ સાંપ્રત અને પ્રતિભાશીલ કવિના કવિકર્મની પ્રતીતિ થાય છે. ગીતનો ભાવલોક અને ગીતની સંરચના બંને એકમેકમાં રસાઈને ગીતને ખાસ વિશેષતા અર્પે છે. સોરઠી ગ્રામપરિવેશ, એ પરિસરમાં જીવતાં-જાગતાં લોકો — ખાસ તો યુવા હૈયાંની સંવેદનાઓ, એમનો જીવનલય, તળબોલીની પ્રભાવકતા તથા લોકગીતોની પરંપરા અને એની લયભાત : કવિના નિજી અનુભવમાં નિત્ય વણાતું રહેલું એટલે એમની ગીતકવિતા સહજ અને રસાળ / રસાર્દ લાગે છે.

કવિતાના અંતરંગ-બહિરંગ બંને વિશે કવિની સૂઝભરી પકડ વર્તાય છે. અહીં ઈન્દ્રિય-સંતર્પક ભાવજગત છે. એમની ગીતકવિતામાં સેન્દ્રિયતા છે. ઈન્દ્રિયગામી ભાવકલ્પનોમાં તળજીવન ઝિલાય છે ને તાજપ તથા નવતાનો અનુભવ થાય છે. જે ભાવલોક વ્યક્ત કરવો છે — જે અભિપ્રેત છે તેને — સંકેતી આપતાં પ્રતીકો-કલ્પનો વડે ગીતમાં અંતરંગ સમૃદ્ધિ વધે છે, ગીતમાં ભાવતંતુ સાઘંત જળવાઈ રહે એવી સંવાદપૂર્ણ ભાષાભાત અને લયરચના કવિએ અનેક ગીતોમાં સિદ્ધ કરી છે. અહીં બે દૃષ્ટાંત લઈએ :

બોલે ગોરાંદે બોલે સૈયરું રે / કાંઈ બોલે પાડોશણ નાર,
ઝીણાં હસીને ખણે યૂંટિયું રે / કોણે લીધા ઉજાગરાના ભાર;
ફૂણાં કાંડા ને કેડચ પાતળી રે / પાણી આવે આવે ને ઝરી જાય,
નેણાં ઢાળીને ગોરી નીરખે રે / હેલ્ય મોતીડે અભયે ભરાય;

*

સાત હાથ સીંચણ ને બાર હાથ ફૂવો / પાણિયારાં પડ્યાં ખાલી રે /
બેડાં લઈને હું તો હાલી રે... / ફાગણમાં ફૂટડી ને વૈશાખે લીલી /
ભાદરવે ભમરાળી રે / બેડાં લઈને હું તો હાલી રે...

વિનોદ જોશીની કાવ્યરચનાઓમાં ગ્રામપરિવેશ સાથે નાયિકાની ભાવસૃષ્ટિને યથાતથ આલેખતાં સાદૃશ્યો અને ભાષા એટલે કે પદાવલી સહજપણે સંતુલન રચતાં પમાય છે. વિવાહ-લગ્ન-સંવનન-વિરહ-સંયોગને સૂચવતા શબ્દો (એ વડે રચાતાં કલ્પનો/ પ્રતીકો) - નોંધવાથી ગીતનો નોખો મલક ધ્યાનમાં આવશે : માંડવો, કરેણ, કેળ, મીંઢળ, નાડાછડી, તોરણ, આંગણ, પાનેતર, મોતી, આંબલો, આસોપાલવ, શ્રીફળ, વેલડું, સૈયર, મૈયર, રામણદીવડો, જોબન, પાતળી પરમાર, કેડચ, પેડુ, પાંપણ, કંકુથાપા,

નાવલો, હેયાડાબલી, ઝાંઝરી, દામણી, અંજળ, સાથિયા, ઝરુખડા, ઉજાગરા, અલ્લડ, આંસુ, સોણાં, વ્હાલમ, લાપસી, કેસરિયા, તંબોળી, રંગારો, અણસાર, ઓસરી, તોફાન, રૂમઝૂમ, વેડવું, દાતરડાં, લૂમ, ઝાકળ, સૂરજડા, ચાંદો : આવા તો કેટલાય શબ્દો પ્રાદેશિક સંદર્ભ સાથે નાયિકાના મનોભાવોને આબાદ વ્યક્ત કરી આપે છે.

ગીતના બહિરંગ પરત્વે વિનોદ જોશી સજાગ છે ને પ્રત્યેક ગીતમાં સંરચનાને વિશિષ્ટ બનાવવા તત્પર રહ્યાની પ્રતીતિ થાય છે, મુખડો : એ પ્રત્યેક ગીતમાં જુદો પડી આવે છે. અંતરાઓ પણ ભાવાનુભૂતિને બરાબર તાગતી સંરચના ધરાવે છે. લયની બાબતે કવિ એક માત્રાનીય છૂટ લેતા નથી, શબ્દાનુપ્રાસોમાંથી પ્રગટતો નાદધ્વનિ પણ ભાવાનુરૂપ બને છે : દા.ત.

હવે દીવા દારું ? કે પછી દઈ દઈ કમાડ ? / હું તો મૂંઝારે રેબઝેબ બેઠી,
આઘી વહી જાઉં પછી ઓરી થઈ જાઉં / પછી પગલું માંડું તો પડું હેઠી !
એણે કાંટો કાઢીને મને દઈ દીધું ફૂલ / હું તો છાતીમાં સંઘરીને લાવી બુલબુલ...

*

કાગળમાં કાળઝાળ રેતી વીંઝાય / અને લેખણમાં બેઠી છે લૂ,
આંગળિયું ઓગળને અટકળ થઈ જાય / અમે લખીએ તો લખીએ પણ શું ?
આપી આપીને તમે આંસુ આપો, / સજન ! આંખો આપો તો અમે આવીએ...

આવાં દષ્ટાંતોમાં પ્રિયજનની વિહ્વળતા સ્પર્શ બનીને પ્રગટે છે.

વિનોદ જોશીમાં પ્રકૃતિ અને એના સૌન્દર્યને આલેખતી ગીત-કવિતા નહીં મળે ! પ્રણયાદિના આલંબન-ઉદ્દીપન તરીકેય એ તો વ્યવહારજગત અને વાસ્તવમાંથી જ રૂપકો, કલ્પનો, પ્રતીકો પસંદ કરી લે છે. એમના સમર્થ સમકાલીનોમાં હરીશ મીનાશ્રુ અને દલપત પઢિયાર ગીતકવિતામાંય અધ્યાત્મની નિજી અનુભૂતિને નવી ભાતે આલેખે છે. મનોહર ત્રિવેદી જેવા તળગામ, સીમવગડો અને એની સૂક્ષ્મ રેખાઓને ચિત્રાત્મક બનાવીને ગીતને પોતાનું બનાવે છે. વિનોદ જોશી આવું કરવા શક્તિમાન છે પણ એ આ દિશામાં જતા નથી. એમને તો રાધાકૃષ્ણ કે હરિ-મીરાંમાંય જઈને ચર્વિતચર્વણ કરવું નથી. વિનોદ જોશીનો પોતાનો ‘પંથ’ છે = પ્રેમપંથ ! પ્રેમ હોય એટલે પારાવાર ઝંખના, ઉન્માદ, ખુમારી અને ખુમારી હોય ! આદર હોય અને રિસામણું-મનામણું હોય... વિપ્રલંબ હોય ને સંયોગ પણ હોય ! વિનોદ જોશીનો ઉક્ત ભાવલોક બહુધા નાયિકાને મુખે વિશેષ ભાવમુદ્રા સાથે અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે... એમાં પ્રાદેશિક અસબાબ પણ એક ઓલખ બનીને કવિ અને કવિતા બંનેને દૃઢાંકિત કરે છે. કેટલાંક ગીતોમાં પાંખું સંવેદન ઝીલવા મથતા કવિનો શબ્દલય અતૂટ રહીને પણ કાવ્યત્વ સુધી પહોંચતો નથી. આવાં ગીતોય મળી આવે છે.

વિનોદ જોશીની ગીતકવિતાના બીજા પણ અનેક સર્જકવિશેષો છે. આ ગીત-કવિતામાં સહજતાનો ગુણ સહુથી મોખરે છે. ગીતમુક્ત રીતે વહે છે. ક્યાંય કશો અવરોધ કે આયાસ નથી, શબ્દ-લયની જરાય રુકાવટ નથી... કવિ જાણે બહુ મોકળાશથી, નારીમનના ઉલ્લાસ, ઉન્માદ સાથે કરુણ ભાવોને પણ પ્રગટાવી આપે છે. એમની

ગીતકવિતામાં મુખડો અને અંતરાઓની રચના-સંરચનામાંય પ્રયોગો છે પણ એય સહજ છે - સાયાસ કશું નથી. અંતરામાં કવિ નિરાંતે દોહરો-સોરઠો મૂકીને, ગીતમાં વિચાર કે હળવા નર્મમર્મયુક્ત કથનનો પ્રવેશ કરાવીને ગીતસ્વરૂપને લવચીકતા પ્રદાન કરે છે. દા.ત. ‘ઝીંગોરાં હપ્પા’ કે ‘પટેલ પટલાણી’ જેવી ગીતરચનાઓ જુઓ. મદભર્યા ઉલ્લાસ અને લોહીમાં જાગેલા ઉન્માદને કવિ હળવાશથી નર્મમર્મ વડે વ્યક્ત કરે છે. દા.ત., ૧. સૂડી વચ્ચે સોપારી ને સોપારીનો ચૂરો/કણબણ માગે ગલગોટો ને કણબી દે ધતૂરો. ૨. એક કાચી સોપારીનો કટકો રે, એક લીલું લવિંગડીનું પાન / તમે આવજો રે તમે લાવજો રે મારા મોંઘા મહેમાન.

ગુજરાતી ગીતકવિતામાં વ્યંગ ભાગ્યે જ આવે છે. રમેશ પારેખ પછી વિનોદ જોશીનો ગીતકવિતામાં એ વ્યંગ-વિનોદ સુપેરે પ્રગટ્યો છે. ઉપરોક્ત બે રચનાઓ ઉપરાંત ‘પટેલ પટલાણી’નો કાવ્યપૂર્ણ વ્યંગ તો વિરલ છે. જેઠો પટેલ, કારેલું કારેલું, આમ મળવાનું નહિ, પાંદડાએ લ્યે મને ઊભી રાખી, થાંભલીને ટેકો ને ઓસરીની કોર : વગેરેમાં પણ ભાવસંવેદનોને માર્મિક રીતેભાતે આસ્વાદ્ય બનાવ્યાં છે.

કવિ વિનોદ જોશીનો ઝઘડો ભાષા સાથે છે. કવિતાનું માધ્યમ બનતી ભાષા કવિને ખાસ્સી અક્ષમ ને અપર્યાપ્ત લાગે છે. પણ આવી મર્યાદા છતાં કવિ પાસે ભાષા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. આ ભૂમિકાએ વિચારતો આ કવિ ભાષામાં ભાષા વડે જે કાવ્ય સિદ્ધ કરે છે તે ભાવકને તો સમૃદ્ધ કરે જ છે.

વિનોદ જોશીની ગીતકવિતાનાં ચાર મહત્ત્વનાં સોપાનો જે આ પ્રમાણે છે :

૧. ખડકી ઉઘાડી હું તો અમથી ઊભી’તી
મુંને ઉંબર લઈ ચાલ્યો બજારમાં...
૨. ઝાલર વાગે જૂઠડી...
૩. સખી ! મારો સાહ્યબો સૂતો ફળિયે ઢાળી ઢોલિયો
હું તો મેડીએ ફાનસ ઓલવી ખાલી પડખે પોઢી જાઉં...
૪. ફૂંચી આપો બાઈજી!
તમે ક્રિયા પટારે મેલી મારા મહિયરની શરણાઈ જી !

એકમેકથી સાવ નોખો ભાવલોક અને અનોખો મિજાજ ધરાવતાં આ ચારેય ગીતો એક એકથી ચઢિયાતાં છે. ચારેયમાં મુખડા-અંતરાની સૂચક ભાત, લયાવર્તનોની વિશિષ્ટ સંરચના, પ્રતીકોની પ્રભાવકતા અને કલ્પનોની તાજપ પણ સાવ ભિન્ન અને કવિત્વથી દીપ્ત છે. ભાવલોકને કવિ શબ્દલયમાં નોખી નજાકતથી પ્રગટાવે છે. પંક્તિઓ અહીં શબ્દદીપમાળા થઈ ઝળહળી ઊઠે છે... ને, હા ! આવી ગીતરચનાઓ વિનોદ જોશી પૂર્વે આપણને મળી નથી એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિભાશાળી કવિ નવી નવી શક્યતાઓ જુએ છે ને કવિતાના નવા પ્રદેશમાં ભાવકને લઈ જાય છે એ સંદર્ભેય ઉક્ત ચારેય રચનાઓ વિશિષ્ટ છે.

‘ખડકી ઉઘાડી હું તો અમથી ઊભી’તી’ - ગીતમાં પ્રણયનો મિજાજ અને નાયિકાની

અલલડતા એકમેકમાં રસાતાં ચાલે છે. જરા પણ નંદવાયા વગર ગુજરાતી ગીત પૂરી લાજમલાજ સાથે જરાક મસ્તીકોર બનીને બજારમાં મહાલતું અનુભવાય છે. તંબોળી, વાણીડો, પિંજારો, રંગારો – બધાં સ્થૂળ ન રહેતાં પ્રતીકાત્મક બની રહે છે.

‘ઝાલર વાગે જૂઠડી’ - કવિને મુખે - (કવિ પોતાનાં ગીતોના કુશળ ગાયક પણ છે.) - સાંભળીને સભા શોકાર્દ્ર બની ગયાનો અનુભવ ઘણાંને થયો હશે, ‘રતન ! ભાદરને કાંઠે’ લોકકથા વાંચેલી ને એને આધારે થયેલું નાટક જોયેલું. કવિએ એ કથાનો આધારભાવ લઈને વચનબદ્ધ પ્રેયસી-પત્નીની અવિચળ આસ્થા અને ચિર પિયુ-ઝંખનાને સાકાર કરી છે. ગીત શોકમાંથી નીકળીને કરુણની કક્ષામાં પ્રવેશે છે. એમાંય નદીનાં પૂર (આમ પ્રેમ અને આંસુનું પૂર) આવતાં નાયિકાની સ્થિતિ કમશ: કેવી રીતે થાય છે તે વર્ણન વાંચતાં તો છાતીમાં ડૂમો ભરાઈ આવે છે :

ધીમે ધીમે રે નખ ઓગળ્યા / પૂગ્યાં સેંથી સમાણાં ઘોડાપૂર - ઝાલર વાગે જૂઠડી !
 ડૂબ્યાં ઝાંઝર ડૂબી દામણી / તરી હાલ્યાં સોહાગનાં સિન્દૂર - ઝાલર વાગે...

કવિકર્મ એવું થયું છે કે એ ભાવ-ભાષા-લય દ્વારા પ્રગટેલી રૂપનિર્મિતિમાં કવિકર્તા ઓગળી ગયો છે. જાણે કેંક વર્ષોથી વાટ જોતું લોકગીત કવિ દ્વારા પ્રગટ થયું છે. ‘સખી મારો સાહ્યબો સૂતો’ - ગીતની તો વાત જ ન્યારી છે. દીર્ઘ લયાવર્તનો વડે રચાતાં કલ્પનો સૂક્ષ્મ સંવેદનને આબાદ ઝીલીને ભાવકચિત્તમાં અજવાળું કરી દે છે. પ્રેમની અકળ ગતિનું બહુ માર્મિક આલેખન સંમોહિત કરી દે છે.

‘કૂચી આપો, બાઈજી !’ લઘુકડી ગીતકવિતા ! આજે તો આ ગીત ગુજરાતભરમાં ગવાતું થયું છે. એ નવરાત્રિનો ‘ગરબો’ બની ગયું છે. સારી ગાયકી વખતે આ ગીતકવિતા શ્રોતાઓની આંખો આર્દ્ર કરી દે છે ને ગાનારનો કંઠ ભીનો ભીનો. નવોઢાની ભીતરભોમની વેદનાને વાસ્તવની ભોંય પર ઊભીને વાચા આપતા આ ગીતને ઘણાંએ તો ‘લોકગીત’ માની લીધું છે. કાવ્યસિદ્ધિની આ સહજ પરાકાષ્ટા છે.

ઊર્મિકવિતામાં કથા કે વિચારને વણી લેવાનું કવિને ફાવે છે. ગીતમાં સંવેદનકથા ગૂંથી લેતા આ કવિનાં ઘણાં ગીતો વિશે હજી વાતો થઈ શકે. જેમ કે; ‘તું મીઠળ જેવો કદ્દણ / ને હું નમણી નાડાછડી / તું શિલાલેખનો અક્ષર / ને હું જળની બારાખડી...’ જીવતરની આ બારાખડીનાં રૂપકો આસ્વાદ્ય છે. રોજિંદા જીવનમાં બદ્ધ છતાં સહજ રીતે અનુભવાતી કે પ્રગટતી લાગણીઓ, સંવેદનાઓનું આલેખન આ કવિની કવિતાનો વિષય બને છે. અહીં નારીમનની એવી ભાવસૃષ્ટિ વર્ણવાઈ છે જે આમ તો પરિચિત છે પણ કવિ એને શબ્દલયના બળે અપરિચિત અને આકર્ષક બનાવી મૂકે છે. ભાષા અને પરિવેશ એમાં પ્રદેશવિશેષ પ્રગટાવે છે. ને એક આખી ભાવસૃષ્ટિ સહુ કોઈના મનોજગતનું આસ્વાદ્ય પ્રતિરૂપ બની રહે છે. આ સંવેદનસૃષ્ટિ સહુ કોઈની છે ને એટલે ભાવકમાત્રને પોતાની લાગે છે - કવિની આ ઉપલબ્ધિ ગણાય. વિનોદ જોશીની કવિમુદ્રાને દૃઢ કરતી એમની મહત્વની લાક્ષણિકતાઓ છે : ૧. નૂતન અને નજીકતપૂર્ણ કલ્પનો. ૨ ભાવાનુરૂપ ભાષા, ખાસ કરીને તળબોલી. ઉપરાંત કવિને હસ્તગત લય... ને એમાંથી બંધાતી ગીતસંરચના ! ‘ઝાલર વાગે જૂઠડી’ સંચયનાં ગીતોનું રૂપવૈવિધ્ય દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

કાવ્યાનુભૂતિ અને કાવ્યપ્રાગટ્યની ક્ષણને ઝીલતાં આપણાં જાણીતાં બે સોનેટ ૧. ‘ભણકારા’ - બ. ક. ઠાકોર અને ૨. ‘નખી સરોવર પર શરદપૂર્ણિમા’ - ઉમાશંકર જોશી. બેઉ મંદાકાન્તા છંદમાં રચાયેલાં છે. વિનોદ જોશીના આ જ વિષયને તાગતાં બે સોનેટ છે... કવિએ પૃથ્વી છંદ પ્રયોજવા સાથે તત્સમ કાવ્યપદાવલિ પસંદ કરીને બાજી મારી લીધી છે. વર્ષા પૂર્વેનો ગગનગોરંભો, પરિવેશપલટો, વાઝડી, વીજકડાકા અને પ્રસવક્ષણ : બધું કાવ્યમાં વીફરાટ સાથે રસાઈને કાવ્યત્વને પણ ઊંચાઈ બક્ષે છે. આલંબન-ઉદ્દીપન ભાવોને લઈને પરિરંભનનો અનુવ પ્રગટાવતું રૂપકાત્મક સોનેટ પણ ઉત્તમ બની આવ્યું છે. આ કાવ્યોનું પઠન પણ (કરતાં આવડે તો) બહુ પ્રભાવક નીવડે એવી તત્સમ પદાવલિ છે. ‘Ecstasy’-સોનેટ પણ આવી જ તરેહનું ઉત્તમ કાવ્ય છે.

૧. ‘એક અનુભૂતિ - કાવ્યસર્જનની’ :માં પ્રક્રિયા સાથે નાદ-લયની દ્રુતગતિ પૃથ્વી છંદમાં આબાદ ઝિલાઈ છે : અંતિમ પંક્તિઓ વાંચો :

‘દિશા હયમયી,
અચાનક જ ચીસ કો કારમી
સટાફ કરતી વેતરી ગઈ જ વાયુનું વસ્ર ત્યાં !
બધો જ રઘવાટ શૂન્ય થઈ શબ્દમાં પાંગર્યો,
તરંગ ઊંચકી ખભે તટ સ્વયં હવે લાંગર્યો.

‘શબ્દપ્રસવ’ રચના પણ કાવ્યપ્રાગટ્યની ક્ષણને વધારે ઝીણવટથી આલેખે છે. અહીં પણ પૃથ્વી છંદ પ્રયોજાયો છે. જોકે પૃથ્વીની અર્થપૂર્ણ છટા તો Ecstasy સોનેટમાં એની ઊંચાઈ ઉપર છે. અંતિમ પંક્તિઓ જુઓ :

‘સમસ્ત ખભળાટ પુંસક ધસે, ડસે નસનસે
થતો પ્રપ્રપાત યૂર યૂર માત્ર રાત્રિ શ્વસે.’

‘પરિરંભન’ સોનેટ હરિણી છંદમાં લખાયું છે. આભાસ તંદ્રા અંધારું અને એમાં પ્રગટતી અભિસાર-વેળાને, એવી સંભ્રાંત ક્ષણને કવિ થોડું ભયમિશ્રિત વાતાવરણ રચીને પ્રગટાવે છે. પણ એય નોંધીએ કે મંદાકાન્તા, શિખરિણી વગેરે છંદોમાં કવિએ રચેલી — બાળપણની સ્મૃતિ, એક રોમેન્ટિક અનુભૂતિ, હાથ, પગ, આંખ, નાક જેવી રચનાઓ ખાસી નિર્બળ કૃતિઓ છે.

દોહરો-સોરઠોનો પ્રયોગ ભાવાલેખન સાથે હળવા વિચારને વ્યક્ત કરે છે. પણ આ પ્રકારની ઊર્મિકવિતા કવિએ પછીથી ખાસ પસંદ કરી નથી. એવું જ ગઝલ વિશે કહી શકાય... ને ખાસ તો, ગીતકવિતામાં સમૃદ્ધ અને સફળ રચનાઓ આપ્યા પછી, પોતે પોતાનું પુનરાવર્તન કરવા નથી ચાહતા, ને એટલે છેલ્લે તો એમણે - ‘કૂચી, આપો બાઈજી !’ - પછી કોઈ પણ ગીતકાવ્ય (એવી એમની નિજી મુદ્રાનું ને ઊંચાઈનુંય) - રચ્યું નથી... એમણે છંદોબદ્ધ દીર્ઘ કાવ્યોમાં, હમણાં ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે... એમના કાવ્યસર્જનનો આ ઉત્તરાર્ધ એમની સર્જકતાએ સિદ્ધ કરેલું મહત્ત્વનું સ્થિત્યંતર છે. ‘તુણ્ડિલ-તુણ્ડિકા’ એ પદ્યવારતા રૂપે વિશિષ્ટ પ્રયોગ લેખે સફળ રચના છે. ‘શિખંડી’ - ખંડકાવ્યના ઢાંચામાં લખાયેલું છે — જેમાં છંદોલય અને કાવ્યબાનીની સંવાદિતા આસ્વાદ્ય છે. તો

વળી હમણાં ગુજરાતભરમાં જે પ્રબંધકાવ્યના પંદરથી વધુ પાઠ થયા એ ‘સૈરન્ત્રી’ દીર્ઘકાવ્ય વિનોદ જોશીની કવિતાનું અને અનુઆધુનિક ગુજરાતી કવિતાનું પણ મહત્વનું સીમાચિહ્ન બની રહે એવું કવિત્વ અને એવી ગુણવત્તાથી દીપ્ત છે.

અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલ : કેટલાક ચહેરા | ધ્વનિલ પારેખ

સાંપ્રત ભારતીય સાહિત્યની વિવિધ ભાષાઓમાં ગઝલનું ખેડાણ જોવા મળે છે. અરબી-ફારસી ભાષામાંથી ગઝલનો ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રવેશ થયો. આજે ઉર્દૂ અને હિંદી ભાષા પછી સૌથી વધારે ગઝલ ગુજરાતી ભાષામાં લખાય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અંતિમ કવિ તરીકે જેમની ઓળખ છે એ દયારામ અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્યકવિ નર્મદની કેટલીક રચનાઓમાં ગઝલની થોડી છાંટ જોવા મળે છે. એનો અર્થ એ થયો કે ગુજરાતીમાં ગઝલ દોઢસોથી પણ વધારે વર્ષ જૂની છે.

બાલાશંકર કંથારિયાને પ્રથમ ગુજરાતી ગઝલકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બાલાશંકરની ગઝલોમાં ગઝલનું સ્વરૂપ અગાઉ કરતાં વધુ ચુસ્તી ધારણ કરે છે. બાલાશંકર, કલાપી, મણિલાલ નલ્મુભાઈ વગેરે ગઝલકારોની ગઝલોથી ગુજરાતમાં ગઝલની આબોહવા બંધાવા લાગી, છતાં ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોનો ભાર ગઝલ પર જોવા મળતો હતો.

ગઝલકાર શયદાની ગઝલોથી ગઝલ ‘ગુજરાતી’ બનવા લાગી. શયદાની ગઝલોમાં ગુજરાતીપણું દેખાવા માંડ્યું. ગઝલ સૂક્ષ્મ બનવા તરફ હવે ગતિ કરે છે. અમીન આઝાદ અને અન્ય ગઝલકારોએ ગઝલનું પ્રશિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. એને કારણે ઘણા નવા ગઝલકારો સામે આવ્યા. સુરતમાં ‘મહાગુજરાત ગઝલમંડળ’ની સ્થાપના થઈ. આ મંડળના ઉપક્રમે મુશાયરાપ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. રતિલાલ ‘અનિલ’, આસીમ રાંદેરી વગેરે ગઝલકારોએ ગઝલનું સ્વરૂપ આત્મસાત્ કરીને ગઝલોની રચના કરી. વિવિધ છંદોમાં ગઝલોની રચના થવા લાગી. રતિલાલ ‘અનિલ’ના ‘ડમરો અને તુલસી’ સંગ્રહમાં ૨૭ છંદોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

ગુજરાતી ગઝલનો આ અતિમહત્વનો તબક્કો છે. અમૃત ‘ઘાયલ’, ગની દહીંવાળા, શૂન્ય પાલનપુરી, સૈફ પાલનપુરી, મરીઝ, બેફામ, મનહરલાલ ચોકસી વગેરે કેટલાયે ઉત્તમ ગઝલકારો આ તબક્કામાં જોવા મળે છે. સાકી, સનમ, સુરા, મિલન, વિરહ, વિશ્વાસઘાત, ખુદા પ્રત્યેની નારાજગી વગેરે ભાવો ગઝલમાં સતત ઘૂંટાતા હતા. આ ગઝલકારોની ગઝલોમાં આ ભાવો નહોતા એવું નથી, પણ એ ઉપરાંત અભિવ્યક્તિની નજીકત આ ગઝલકારોમાં જોવા મળે છે.

જેને આધુનિક ગુજરાતી ગઝલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એ આ તબક્કો. ગઝલ હવે વધુ સૂક્ષ્મ બને છે. સ્વરૂપની ચુસ્તીની સાથે અભિવ્યક્તિમાં પણ આધુનિકતા પ્રવેશે છે. અન્ય સ્વરૂપોની જેમ ગુજરાતી ગઝલમાં પણ પ્રયોગશીલ વલણ દાખલ થાય

છે. આદિલ મન્સૂરી, ચિનુ મોદી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા, ભગવતીકુમાર શર્મા, હરીન્દ્ર દવે વગેરેની ગઝલોમાં નવાં કલ્પન-પ્રતીક જોવા મળે છે. સૂર્ય, રણ, હરણ, મૃગજળ, તરસ, પીંદું વગેરે કલ્પન-પ્રતીકોના વિનિયોગ વધે છે. ગઝલ પ્રતીકાત્મક બનવાની સાથે દુર્બોધ પણ બને છે. નવી અભિવ્યક્તિ, કલ્પન-પ્રતીકનો વિનિયોગ અને કાફિયા-રદીફ સંદર્ભે પ્રયોગશીલ વલણ જોવા મળે છે.

જેને આધુનિક ગુજરાતી ગઝલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એ આ તબક્કો. આધુનિક ગુજરાતી ગઝલ જે દુર્બોધ બની હતી એ હવે ફરી સરળ-સૂક્ષ્મ તરફ ગતિ કરે છે. રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', જવાહર બક્ષી, હરીશ મીનાશ્રુ, મુકુલ ચોકસી, સંજુવાળા વગેરે ગઝલકારો નવી અભિવ્યક્તિની સાથે ગઝલનો સઘ પ્રત્યાયનક્ષમતાનો ગુણ પણ જાળવે છે. હવે અતીતરાગ, ગામડાની સ્થિતિ, પાદર, ઝુરાપો, ગરીબી, કૌટુંબિક સંબંધો, વિષમ સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ ગઝલમાં વિષય તરીકે દાખલ થાય છે. આજે ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે સૌથી વધુ ગઝલોની રચના થાય છે. વિવિધ સાહિત્યિક સામયિકોમાં ઢગલાબંધ ગઝલો પ્રગટ થતી રહે છે. આ ગઝલોની ગુણવત્તા કેવી છે, એ મારી તપાસનો મુદ્દો રહેશે. એક વાત હવે ખોટી રીતે પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે કાફિયા-રદીફ જોડતા આવડી જાય અને એક છંદ (બહેર) આવડી જાય એટલે ગઝલ આવડી ગઈ. આમ થવાનું કારણ શું? છંદોનું વૈવિધ્ય કેમ ઓછું થઈ ગયું? ગઝલની લોકપ્રિયતા પાછળ સાહિત્યેતર કારણો તો નથી ને?

અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલ એટલે અનેક ચહેરાઓનું કોલાજ. આ કોલાજમાં ભળેલા કેટલાક ચહેરાઓની હું ક્રમશઃ વાત કરીશ.

ચહેરો ૧ :

એક ગઝલકારના હાથમાં મોબાઈલ છે. ગઝલ ટાઈપ કરે છે અને તરત વોટ્સઅપનાં જેટલાં ગ્રૂપ છે એમાં પોસ્ટ કરે છે. ગઝલ પોસ્ટ થઈ નથી કે તરત બીજી મિનિટે વાહ વાહની પોસ્ટ શરૂ થઈ જાય છે. પેલો ગઝલકાર રાહ જોઈને જ બેઠો હોય એમ એ પણ સામે એટલી જ ત્વરાએ આભાર માને છે. વોટ્સઅપની વાહ વાહથી પોરસાયેલો પેલો ગઝલકાર વધુ વાહ વાહ લૂંટવા એ ગઝલ ફેસબુક પર પોસ્ટ પણ કરે છે. ત્યાં પણ આ જ સ્થિતિ છે. ધડાધડ લાઈક મળવાની શરૂ થાય છે. પેલો ગઝલકાર પાછો ગર્વથી કહે છે કે મને તો આટલી બધી લાઈક મળી. આ વાહ વાહ કરનારા કે ધડાધડ લાઈક કરનારા ક્યારેક સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારો પણ હોય છે ત્યારે આશ્ચર્ય ઓછું અને દુઃખ વધારે થાય છે. લાઈક એ અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલનો માપદંડ થતો જાય છે એ કડવી-વરવી વાસ્તવિકતા છે. અખબારોની પૂર્તિઓમાં કે ક્યારેક તો જાણીતાં સામયિકોમાં પણ કાચી ગઝલોનો ફાલ અવતરતો રહે છે ને એમ ગુજરાતી ગઝલનો ગંજ મોટો થતો રહે છે. સંપાદકોના ગઝલ વિશેના અજ્ઞાનને કારણે આવા ગઝલકારોને પ્રોત્સાહન મળતું રહે છે. બેએક ઉદાહરણ આપું તો પ્યાલ આવે કે ગઝલના નામે કેવાં ધતિંગ થઈ રહ્યાં છે —

થાય તો એ પણ કરી જોતે 'નિનાદ'

પણ ગઝલ સાથે તો પરણાતું નથી.

(નિનાદ અધ્યારુ, દિવ્ય ભાસ્કર ૨૪/૦૬/૧૬)

માત્ર વાતોમાં લપસતી એ નથી,
જીભ પણ સેલ્ફીમાં મચકોડાય છે.

(રવિ દવે 'પ્રત્યક્ષ')

હવે આમને કોણ સમજાવે કે સાચી ગઝલ સાથે સેલ્ફી લેવી એ જાત સાથે સેલ્ફી લેવી બરાબર છે. જેને ગઝલના મિજાજની ગતાગમ જ નથી એવા કેટલાય ગઝલકારોનો રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે. કાચી ગઝલો થકી વોટ્સઅપ અને ફેસબુક પર ગઝલકાર તરીકેનો કોલર ઊંચો રાખીને ફરનારા ગઝલકારોને સાચી દિશા નહિ મળે તો શયદાની નજાકત, ઘાયલની ખુમારી, મરીઝની સાદગી, ચિનુ મોદી - મનોજ ખંડેરિયાની સૂક્ષ્મતા ક્યાંથી લાવીશું ? આ ફેસબુકિયા, વોટ્સાપિયા, એસએમએસિયાઓને કોઈ તો અટકાવો... આ ગઝલકારોએ મુકુલ ચોકસીનો આ શે'ર યાદ રાખવો જોઈએ -

ખાઈ પીને નાહીને કવિતા નથી બનતી હે દોસ્ત !
લોહી વહે ત્યારે જ કાગળ વચ્ચે ધરવો જોઈએ.

(તાજ કલમમાં એ જ કે...૨૮)

સાંપ્રત ઉર્દૂના મોટા શાયર રાહત ઈન્દોરી પણ કંઈક આવી જ વાત કરે છે -

હમસે પૂછો કિ ગઝલ માંગતી હૈ કિતના લહુ,
સબ સમઝતે હૈં એ ધંધા બરે આરામ કા હૈ. (મેરે બાદ, ૦૮)

ચહેરો ૨ :

આધુનિક સાહિત્યે સમાજથી છેડો ફાડ્યો હતો ને એમાં ગઝલનો સમાવેશ પણ કરવો પડે. પ્રયોગખોરી ગઝલમાં પણ દેખાવા માંડી હતી. પણ અનુઆધુનિક ગઝલો ફરી સમાજ સાથે ભાવક સાથે અનુસંધાન કરે છે. અનુઆધુનિક ગઝલનું એક મોટું લક્ષણ ગણવું હોય તો એ ગણી શકાય કે એણે સામાજિક નિસબત પ્રગટ કરી છે. અલબત્ત, અહીં પણ પ્રશ્ન એ તો રહે જ છે કે સામાજિક નિસબત દાખવવા જતા ગઝલકાર મિજાજને ચૂકી તો નથી જતો ને ?

વૃદ્ધોના પ્રશ્નો, બાળકોના ભણતરના પ્રશ્નો, કૌટુંબિક સમસ્યાઓ - આ બધા વિષયો પણ ગઝલમાં ગઝલની રીતે આવે છે ત્યારે ગુજરાતી ગઝલનો ચહેરો ઊજળો બને છે.

ચાલતાં શીખ્યો જે પકડી આંગળી, એ આંગળી
ધૂજવા લાગી છે તો તું ઝાલવા તત્પર નથી.

(પ્રણવ પંડ્યા, કવિતાથી વધુ કંઈ નહીં, ૧૩)

બસ બને તો એક દીકરાને મનાવી જોઈએ,
એ રીતે ઘરડાંઘરો ખાલી કરાવી જોઈએ.

(ગૌરાંગ ઠાકર, વહાલ વાવી જોઈએ, ૦૧)

શિક્ષણના પ્રશ્નો દિવસે ને દિવસે વિકરાળ થતા જાય છે ને એમાં પણ બાળશિક્ષણ

આજે દયાજનક સ્થિતિમાં છે. સંવેદનશીલ ગઝલકાર એ બાબતે પણ સજાગ છે અને કહે છે —

વાદળની, પંખીઓની લિપિ ક્યાંથી આવડે ?
બાળકને બીજું કંઈ નહીં, ભણતર નડી ગયું.

(રઈશ મનીઆર, આમ લખવું કરાવે અલખની સફર, ૧૭)

એમ ભણતરની રીતો જુદી થઈ ગઈ,
બાપ ઘરડો થયો તો અભણ થઈ ગયો.

(હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ખુદનેય ક્યાં મળ્યો છું ?, ૧૭)

જેટલું પાસે છે કાળું પાટિયું
એટલું આકાશ આઘું થાય છે.

(પ્રણવ પંડ્યા, કવિતાથી વધુ કંઈ નહીં, ૨૩)

ટેરવાં બેભાન થાતાં જાય છે,
તો ય આ લેસન ક્યાં પૂરું થાય છે.

(રાકેશ હાંસલિયા, જે તરફ તું લઈ જશે, ૨૮)

આપણા સમયની સૌથી મોટી સમસ્યા પર્યાવરણની છે. આપણે પર્યાવરણને જેટલું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, એનાં માઠાં ફળ આપણે જ ભોગવી રહ્યાં છીએ. ગઝલકાર એ બાબતે પણ ચિંતિત છે. પાણીની સમસ્યા વિશે કહે છે —

કૂવાની પાળ પર બેસીને પંખીએ વિચારે છે,
ખરેખર કૂવા કે આકાશમાં પાણી વધારે છે ?

(નીલેશ પટેલ, આગ પર અક્ષર લખીએ, ૬૩)

બાબરીધ્વંસ અને ગોધરાકાંડ પછી ગુજરાતમાં જે હિંસાનું તાંડવ ખેલાયું હતું એને પણ ગઝલકાર અભિવ્યક્ત કરે છે —

એક દીવો પ્રગટાવતાં ના આવડ્યું,
આમ આખું શહેર સળગાવી દઉં !

(ભાવેશ ભટ્ટ, ભીતરનો શંખનાદ, ૨૨)

શીખવી ગયું શહેરને આ કોણ એ કહો,
કે હાથ એટલે ફક્ત ખંજર અને છરા.

(હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ખુદનેય ક્યાં મળ્યો છું ?, ૬૨)

આ પ્રશ્નને લઈને ગઝલ લખવામાં જોખમ એ રહ્યું છે કે અભિવ્યક્તિ ક્યારે પોચટ થઈ જાય છે એ ખબર પડતી નથી. વળી, આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ મુશાયરામાં તો દાદ ઉઘરાવી જ લાવે છે. જો ગઝલકાર સભાન ન રહે તો દાદના વંટોળમાં એક સારો ગઝલકાર પોચટ લાગણીઓના કકળાટથી વિશેષ કશું સિદ્ધ કરતો નથી.

બાપ સઘળું સોંપી દીકરાને કહે,
મારા માટે થોડી મિલકત રાખજે. (કિરણ ચૌહાણ, મિજાજ, ૩૮)

રમકડાં માટે રડતો જોઈ છું એક બાળકને,
ને પૈસાના અભાવે બાપ છે લાચાર રસ્તા પર. (હરીશ ધોબી, ગુજરાતી કવિતા)

કિડનીનો આખરે સોદો કર્યો છે,
ફંડ-ફાળો ક્યાં કદી ભેગો કર્યો છે. (ભાવેશ ભટ્ટ, ભીતરનો શંખનાદ, ૨૬)

સ્વાદને આવ્યા વિના છૂટકો નથી,
રોટલી ‘મા’એ વણેલી હોય છે.

(રાકેશ હાંસલિયા, જે તરફ તું લઈ જશે, ૧૪)

આ રમકડાં અને બાપની લાચારી અસંખ્ય વખત ઉર્દૂ ગઝલમાં પણ આવી ગઈ છે અને ગુજરાતીમાં પણ ! સપાટ વિધાનોથી વાત આગળ વધતી નથી. આ પ્રકારની અતિરંજક અભિવ્યક્તિ ગઝલકારની નબળાઈ છે. ગઝલની નહીં.

ચહેરો ૩ :

કેટલાક ચહેરા અત્યંત તાજા છે. એમની ગઝલમાંથી પહેલા વરસાદનો છાંટો પડ્યા પછીની માટીની સુગંધ આવે એવી સુગંધ આવે છે. આ ગઝલકારોને બીબાંઢાળ ગઝલોમાં રસ નથી. પરંપરાને આત્મસાત્ કરીને તેઓ પોતાનું તેજ પ્રગટાવે છે. ગૌરાંગ ઠાકર, કિરણ ચૌહાણ, હિતેન આનંદપરા, અંકિત ત્રિવેદી, અનિલ યાવડા, અશોક યાવડા, ભાવેશ ભટ્ટ, મહેશ દાવડકર, ભરત ભટ્ટ ‘પવન’, મકરંદ મુસળે વગેરે ગઝલકારો ગઝલને ગંભીરતાથી સેવે છે અને એનાં સારાં પરિણામો એમની નવીન અભિવ્યક્તિમાં દેખાય છે. આ ગઝલકારો મિજાજને બરાબર ઓળખે છે અને એટલે જ એમની ગઝલો પેલા મોટા ગંજમાંથી અલગ તરી આવે છે –

કાંઠાઓ રોઈ રોઈને જળને પૂછી રહ્યા
ભૂલી ગયું છે કોણ આ પગલાં તળાવમાં ?

(અશોક યાવડા, અમર શે’ર, સં. એસ. એસ. રાહી, ૧૩)

શ્વાસને ઈસ્ત્રી કરી મેં સાયવી રાખ્યા હતા,
ક્યાંક અણધાર્યા પ્રસંગે જો જવાનું થાય તો !

(અનિલ યાવડા, સવાર લઈને, ૦૫)

સુખ અને દુઃખને તપાસ્યાં તો થયું;
એક મનના બે અલગ ફોટા હતા.

(જાતુષ જોષી, ગુજરાતી કવિતાચયન : ૨૦૧૨, ૩૪)

તમે ખૂબ દોડ્યા, હવે સ્હેજ થોભો
તપાસો, પડ્યો છે હયાતીમાં ગોબો ? (કિરણ ચૌહાણ, મિજાજ, ૫૧)

ચારમાંથી એક ભીંતે દ્વાર છે,
આ પ્રથાથી ઓરડો લાચાર છે. (ભરત ભટ્ટ ‘પવન હથેળી’માં, ૦૫)

આ ગઝલકારોએ લાંબા છંદો અને કામિલ જેવા વીસરાતા જતા છંદોમાં પણ ગઝલ લખી છે અને રમલ છંદમાં કેદ થયેલી ગઝલને બહાર કાઢી છે. વિવેક ટેલર પરબ ❖ નવેમ્બર, 2018

‘શબ્દો છે શ્વાસ મારા’ સંગ્રહમાં ૨૧ છંદોનો ઉપયોગ કરે છે. છતાં રતિલાલ ‘અનિલ’-ના એક જ સંગ્રહમાં ૨૭ છંદોનું જે વૈવિધ્ય હતું એ તો હવે દુર્લભ છે. છંદોને જે ચુસ્તી પરંપરાના ગઝલકારોમાં હતી એ ચુસ્તી ટકાવવાની જવાબદારી પણ મારા સહિત આ ગઝલકારોની છે. મુશાયરાની લોકપ્રિયતાના જોખમ સામે પાણીદાર ગઝલો સાથે આ ગઝલકારોએ ટકવાનું છે અને ગુજરાતી ગઝલને પણ ટકાવવાની છે. બાકી અત્યારે સ્થિતિ તો આવી છે –

તાળીઓ, દાદ, તમાશા ! જુઓ કાળો જાદુ !
ડાકલાં હસતાં રહ્યા, ગઝલો વધેરાઈ ગઈ

(૨૧૧ મનીઆર, આમ લખવું કરાવે અલખની સફર, ૩૧)

ચહેરો ૪ :

આધુનિક સાહિત્યનું એક વલણ એ રહ્યું હતું કે પરંપરાનો વિચ્છેદ કરવો. પરંપરાભંગકતાને કારણે સાહિત્યે ઘણું વેઠવું પણ પડ્યું હતું અને સહુથી મોટી વાત તો એ કે સાહિત્ય અને ભાવક વચ્ચે એક મોટું અંતર ઊભું થયું હતું. આધુનિક ગુજરાતી ગઝલમાં પણ પ્રયોગશીલ વલણો દેખાયાં હતાં ને ક્યારેક ગઝલ દુર્બોધ પણ બની હતી. અનુઆધુનિક ગઝલે પરંપરાનો સ્વીકાર કરીને પોતાની નવી કેડી કંડારી છે. પૂર્વસૂરિઓએ કરેલાં સર્જનને યાદ કરીને કે પછી સીધું એમનું સ્મરણ કરીને પરંપરાને જીવતી રાખી છે.

નામ તારું લઈ, યાદ તારી લઈ, વાત તારી લઈ જાગવાનું થયું,
આજ કંઈ કેટલાં વરસે ઊંઘી શક્યો, આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો !

(વિવેક મનહર ટેલર, શબ્દો છે શ્વાસ મારા, ૭૨)

લલિત ત્રિવેદી પાનબાઈને આ રીતે યાદ કરે છે –

હે પાનબાઈ ! ના પ્રકાશ ના તિમિરની ન ક્ષણો...
ગગન પરોવીને જોયું તો એક શબ્દ હતો. (લલિત ત્રિવેદી)

ઉદયન ઠક્કર ‘વાર્તા-ગઝલ’માં આપણી જાણીતી બાળકથાઓનો વિનિયોગ કરે છે –

જો ગધેડો ઊંચકીને જાય છે, બાપ-બેટાનો તમાશો થાય છે
મત બધાના લે તો બીજું થાય શું ? આપણી સરકાર જેવી વાત છે.

(ઉદયન ઠક્કરનાં ચૂંટેલાં કાવ્યો, ૯૮)

અહીં સાંપ્રત રાજકારણ સાથેનાં અનુસંધાન દ્વારા ગઝલકાર જુદું લક્ષ્ય તાકે છે. આધુનિકોએ તો ઈશ્વરનો પણ છેદ ઉડાડ્યો હતો. ભારતીયો માટે ઈશ્વરનો આધાર એ બહુ મોટો આધાર છે. આપણને જીવવા માટે કોઈ ને કોઈ આધાર જોઈએ છે. અનુઆધુનિકોએ આગવી રીતે ફરી ઈશ્વરની સ્થાપના કરી છે –

ક્યાંક ખૂટે, ક્યાંક તૂટે, તે છતાં લખતા રહો,
શક્ય છે આ માર્ગ પર, આગળ જતાં ઈશ્વર મળે.

(હિતેન આનંદપરા, ત્રણ, ૫૪)

તારી ભીતરમાં કોઈને ઘર મળે,
તો તને પણ શોધતો ઈશ્વર મળે.

(ગૌરાંગ ઠાકર, મારા હિસ્સાનો સૂરજ, ૩૮)

ઠોકરની સાથે નામ તુજ લેવાય છે ઈશ્વર;
કેવો તું અકસ્માતથી સર્જાય છે ઈશ્વર. (સૌમ્ય જોશી, ગ્રીનરૂમમાં, ૫૬)

ગુજરાતી ભાષાની ખુમારી અને એ દ્વારા ઈશ્વરને પડકારવાનું કામ સંજુ વાળા
આ રીતે કરે છે –

ઈશ્વર તું હોય તો તારી ભાષા બોલ, લખ !
મેં ગુજરી બોલી અને ગુજરી લખી. (કવિતા નામે સંજીવની, ૩૨)

ચહેરો ૫ :

આ ચહેરો થોડો પ્રૌઢ છે. ચહેરો ભલે પ્રૌઢ હોય પણ એ ચહેરાની કાંતિ અને
આધુનિક ગુજરાતી ગઝલની મૂડી છે. હરીશ મીનાશ્રુ, લલિત ત્રિવેદી, જવાહર બક્ષી,
રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, સંજુ વાળા, રઈશ મનીઆર, ભરત વિંજુડા,
ઉર્વાશ વસાવડા વગેરે ગઝલકારોએ ગઝલની સાધના કરી છે અને એ સાધનાને કારણે
ગુજરાતી ગઝલનું કોલાજ જોવાલાયક બને છે. આધ્યાત્મિકતાનો રંગ અહીં વિશેષ
પ્રગટે છે તો પ્રયોગશીલ વલણ પણ અહીં જોવા મળે છે. લાંબામાં લાંબી રદીફ જવાહર
બક્ષી પાસેથી મળે છે :

શબ્દો ઘડું, હું છંદ બંધાવું, વ્યવસ્થિત પ્રાસ પહેરાવું,
અલંકારો રચું, ત્યાં અંગ મરડે એક અનાદિ વેદના,
આયાસનો આ ખેલ જે સદીઓ ઉપર સામ્રાજ્ય લઈ બેસેલ
તે આખો ને આખો મ્હેલ બસ પળવારમાં તૂટી પડે.

(તારાપણાના શહેરમાં, ૧૧૫)

પ્રયોગશીલ વલણ આ ગઝલકારોમાં હજી જોવા મળે છે. રવીન્દ્ર પારેખ સોનેટ-
ગઝલનો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ પ્રયોગ ગઝલના સ્વરૂપને હાનિ પહોંચાડે ત્યારે એ પ્રયોગ
સામે પ્રશ્ન થાય. રાજેશ વ્યાસ જેવા સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારની ગઝલોમાં ક્યારેક આવી
અશિસ્ત જોવા મળે છે તો છંદદોષ પણ જોવા મળે છે. તો રાજેન્દ્ર શુક્લ પછી
આધ્યાત્મિકતાની ઝાંચ જવાહર બક્ષી, લલિત ત્રિવેદી, હરીશ મીનાશ્રુ સુધી વિસ્તરે છે.
લલિત ત્રિવેદીનો સંગ્રહ ‘અંદર બહાર એકાકાર’ શીર્ષક પોતે જ આ વાતને દઢ કરે છે.
તો જવાહર બક્ષીનો રંગ જુઓ –

મસ્તી વધી ગઈ તો વિરક્તિ થઈ ગઈ,
ઘેરો થયો ગુલાલ તો ભગવો થઈ ગયો.

(સં. એસ. એસ. રાહી, અમર શે’ર, ૬૯)

ફરી અગ્નિનાં વસ્ત્ર વણવાને સ્વાહા
કમળફૂલ મધ્યેથી પ્રગટ્યા જુલાહા. (હરીશ મીનાશ્રુ)

જે ખગોલે છે, બખોલે તે જ ખગની આંખમાં,
ધીરે ધીરે તેજ બંને પાંખને ખોલે હવે. (હરીશ મીનાશ્રુ)

જોકે હરીશ મીનાશ્રુ અને લલિત ત્રિવેદીની અતિ તત્સમ કે ઉર્દૂ મિશ્રિત પદાવલી પ્રત્યાયનના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આ ગઝલકારો સાવ સહજ બાનીમાં બોલચાલના લહેકા સાથે કટાક્ષનો કાકુ ભેળવે છે ત્યારે જુદું પરિમાણ સાંપડે છે —

ના ગમે તો વાત સાંભળવી નથી,
કાન એ કોઈની થૂકદાની નથી.

(ભરત વિઝુડા, અમર શે'ર, સં. એસ.એસ.રાહી, ૧૨૩)

કુદરતના આ નિયમ નિરાળા ક્યાં કોઈને સમજાયા ?
થોડા લોકો સૂરજ પામ્યા, ને બાકીના પડછાયા.

(ઉર્વીશ વસાવડા, ઝાકળના સૂરજ, ૪૩)

ઢીંગલી ઘર-ઘર પછી મુજરો, પછી મંદિર ગયા,
નામ બદલાતા રહે છે ક્યાં રમત બદલાય છે ?

(રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', એ પણ સાચું આ પણ સાચું, ૭૯)

અનેક સંદર્ભો સાથે આ ગઝલકારો ગઝલ રચે છે ત્યારે ગઝલમાં રહેલા કાવ્યગુણ સામે જે ફરિયાદો થતી રહે છે એને પછી અવકાશ રહેતો નથી. આ ગઝલકારોની ગઝલો મુશાયરાની મોહતાજ નથી. એ એકાંતમાં આપણે આપણી જાત સાથે હોઈએ ત્યારે માણવાની ગઝલો છે. આ સમયગાળામાં ચિનુ મોદી, રાજેન્દ્ર શુક્લ કે ખલીલ ધનતેજવી જેવા પીઠ ગઝલકારો પણ કાર્યરત છે છતાં કોઈ નવાં પરિમાણ એમની પાસેથી સાંપડતાં નથી. જલન માતરી ગઝલકારોને અનુઆધુનિક કહેવા કે કેમ એ વિશે ભારોભાર પ્રશ્ન છે.

માત્ર ગઝલ જ પ્રગટ થતી હોય એવાં 'ધબક' અને 'ગઝલવિશ્વ' સામયિકો પણ પ્રગટ થાય છે. આ બંને સામયિકોનાં સંપાદકો ગઝલના જાણતલ છે છતાં નબળી ગઝલોનો ઢગલો થતો રહે છે. આ તંત્રી-સંપાદકોને ઉદયન ઠક્કરનું આ મુક્તક યાદ કરાવવું પડે —

શ્રીયુત તંત્રીમહોદય, હું હજી માની નથી શકતો
ખરેખર, મારી પાસેથી તમે આ શું મગાવો છો ?

બધાંને સંપે સાચવતી તમારી પાંજરાપોળે
આ મારો શેર મૂકીને, તમે જોખમ ઉઠાવો છો !

(ઉદયન ઠક્કરનાં ચૂંટેલાં કાવ્યો, ૧૨૦)

પાંજરાપોળ આગળનો કટાક્ષ અને બોલચાલની ભાષાનો વિનિયોગ અહીં આસ્વાદ્ય બને છે.

નવોદિત ગઝલકારને પ્રોત્સાહન જરૂરી છે પણ એ પ્રોત્સાહન એને ચહેરો-૧ના ગઝલકારમાં સ્થાન અપાવે તો સરવાળે એ ગઝલકારની જ હાનિ થવાની છે. મહેશ દાવડકરનો શે'ર પણ યાદ આવે —

આ ગઝલ વ્હેતી નદી છે હો તરસ તો આવજે,
આ નદી છલકાવવામાં લોહીનું પાણી થયું. (ભીડથી ભીતર સુધી, ૭૯)

ગુજરાતી ગઝલકારોએ લોહીનું પાણી કર્યું છે ત્યારે ગુજરાતી ગઝલની નદી છલોછલ થઈ છે. એ નદીનો એક મહત્વપૂર્ણ વળાંક એટલે અનુઆધુનિક ગઝલ. બાકી, શયદાથી લઈને અનિલ ચાવડા સુધીના ગઝલકારોની ગઝલો એટલું તો સિદ્ધ કરે જ છે કે દરેક તબક્કે ગુજરાતી ગઝલે ગુજરાતી કવિતાનું માથું ઊંચું જ રાખ્યું છે. ગઝલ પ્રત્યે ગમે તેટલી આભડછેટ કેમ ન હોય, પણ ગુજરાતી કવિતામાંથી એનો એકડો નીકળી શકે એમ નથી, અને એમાં અનુઆધુનિક ગઝલનો પણ મોટો ફાળો રહ્યો છે.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

ટર્નિંગ પોઈન્ટ ઓફ લાઈફ : ડૉ. નવીન ધામેચા, ૨૦૧૮, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૧૧૦. વાઈ-ફાઈ : અંકિત ત્રિવેદી, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૬૬, રૂ. ૧૫૦. પ્રેમનું મૈનેજમેન્ટ (પ્રેમ કરતાં પહેલાં, પ્રેમ કર્યા પછી) : સૌરભ શાહ, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની. પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૨૫. **Confident મનનું સર્જન** : અનુ. યુનિસ સલીમ સૈયદ, ૨૦૧૭, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૧૮૦. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ : ડૉ. મૃદુલા મારફતિયા, ૨૦૧૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૨૮૦, રૂ. ૩૫૦. અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય : ભરત દવે, ૨૦૧૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૬૮, રૂ. ૪૦૦. સાચવી લીધેલા ટાણા : છેલભાઈ વ્યાસ, ૨૦૧૭, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૬૦. કૃષિ પર્યાવરણમાં પક્ષીઓ : બી. એન. પારાશર્ય, સી. કે. બોરડ, આર. એમ. પટેલ, ૨૦૧૭, આણંદ કૃષિ યુનિવર્સિટી, આણંદ, પૃ. ૧૧૬, રૂ. Nil/- મારી પ્રવાસડાયરી : જયંતી પરમાર, ૨૦૧૫, મા લક્ષ્મીકૃપા, ૪૨, રોહિત પાર્ક, દાણીલીમડા, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૧૦૦. યુવાનિષિ : રસનિષિ અંતાણી, ૨૦૧૬, ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ, ભૂજ, પૃ. ૧૨+૧૩૨, રૂ. ૧૮૦.

શિરીષ પંચાલ સાથે એક પ્રશ્નોત્તરી

શરીફા વીજળીવાળા

તી. ૭-૩-૧૯૪૩ના રોજ વડોદરામાં જન્મેલ શિરીષ પંચાલે નિવૃત્તિ સુધી વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભણાવ્યું. વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, વિવેચક, અનુવાદક, નિબંધકાર, સંપાદક તરીકે જાણીતા શિરીષ પંચાલ આત્મકથાનાં આઠ-દસ પ્રકરણો લખ્યા પછી અકળ કારણોસર અટકી ગયા છે. અંગ્રેજી-ગુજરાતી બેઉ ભાષા પર સરખું પ્રભુત્વ ધરાવતા હોઈ વિદેશી વાર્તાઓના ખાસ્સા અનુવાદો એમની પાસેથી મળ્યા છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ બેઉના કાવ્યશાસ્ત્રના અધિકારી વિદ્વાન. ‘પશ્ચિમનું વિવેચન’ ખંડ ૧ અને ૨માં પ્લેટોથી લઈ છેક સુઝાન લેંગર સુધીની કાવ્યવિચારણાની વિશદ ચર્ચા થયેલી છે. જે ગ્રંથ માટે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર જાહેર થયેલો તે ‘વાત આપણા વિવેચનની’ નર્મદથી લઈને સુરેશ જોશી તથા ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, હરિવલ્લભ ભાયાણી સુધીના વિવેચકો તથા વિવેચનપ્રવાહોથી માંડીને ચર્ચા કરે છે. ‘વિવેચનપોથી’માં એમણે જે કઠોર પરિશ્રમ કર્યો છે તે સાહિત્યના અધ્યાપક-વિદ્યાર્થી બેઉ માટે બહુ મોટો આશીર્વાદ છે. વિવેચક, અનુવાદ, સંપાદક તરીકે અતિ વ્યસ્ત શિરીષ પંચાલે સર્જનાત્મક લખવાનું ખાસ્સું મોડું શરૂ કર્યું. ‘અંચઈ’, ‘આયનો’ જેવા બે વાર્તાસંગ્રહ પછીની ‘ગોવર્ધન મહોત્સવ’ કે ‘હરિશ્ચંદ્ર’ જેવી વાર્તાઓ સૂચવે છે કે વાર્તાકાર જુદી દિશામાં ફંટાઈ રહ્યા છે. ‘વૈદેહી એટલે જ વૈદેહી’ એમની પ્રયોગશીલ નવલકથા તો ‘પરાક્રમો પરેશ નાયકનાં’ રૂપાંતરિત નવલ. ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાત’ પછીથી તૈયાર થયેલ ‘વીસમી સદીનું ગુજરાત’ ગુજરાતનાં તમામ ક્ષેત્રોની સર્વાશ્લેષી તપાસ કરતો ગ્રંથ છે.

રતિલાલ અનિલનું વાક્ય વાપરીને કહું તો શિરીષ પંચાલ મૂળે કલમી આંબો નહીં, ગોટલામાંથી ફૂટી નીકળેલા આંબા જેવા, વાઝ્ય વગર ચડેલા વેલા જેવા. ઘરમાં એવા કોઈ કલાસંસ્કાર કે વારસો ન મળે. આપમેળે વાંચી, વિચારી, સાંભળીને કેળવાયેલ આ માણસને કલ્પનામાત્રમાં રસ પણ ખરો ને સારી કહી શકાય એવી સમજ પણ ખરી. સાહિત્યના તમામ પ્રકારોની અધિકારીભાવે વાત કરી શકે એવી સજ્જતા. પશ્ચિમનું પ્રશિષ્ટ અને લોકપ્રિય બેઉ એમના જેટલું વાંચનારા હવે તો બહુ જૂજ લોકો આપણી વચ્ચે હશે.

મોટાભાગે નિવૃત્તિ પછી માણસની અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ ધીમી પડી જાય છે. પણ શિરીષભાઈએ છેલ્લાં ૧૦-૧૫ વર્ષમાં આપણી આંખ વિસ્ફારિત કરી દે એવાં ને એટલાં કામ કર્યાં છે. ‘સુરેશ જોશીનું સાહિત્યવિશ્વ’ ખંડ ૧ થી ૧૫, ગુજરાતી વિવેચકો વિશેના

લગભગ ૧૫ ગ્રંથોનું સંપાદન, ‘નવલકથા : સ્વરૂપ અને વૈવિધ્ય’ જેવો દળદાર ગ્રંથ, ભારતીય લોકકથાઓ વિશેનો ગ્રંથ (હવે આવશે) તથા ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનું સંપાદન ‘ઉર્વરા’. આપણે ત્યાં સૂચિ કરવાથી માંડીને પ્રૂફ જોવા સુધીનાં તમામ કામ લેખકે એકલા હાથે જ કરવાનાં હોય છે. ત્યારે આ માણસ ૭૫મા વર્ષે સમય અને શક્તિ ક્યાંથી લાવતા હશે એની વિમાસણ પણ થાય અને અમે, એમના વિદ્યાર્થીઓ એમનાથી અર્ધું કામ પણ નથી કરી શકતા તેનો અફસોસ પણ થાય.

શ.વી. તમારા જન્મ, ઉછેર, ભણતર અને નોકરી – બધું જ વડોદરામાં ?

શિ.પં. હા. પૂર્વજો વડોદરામાં આવીને વસેલા, પછી કોઈ બીજે ગયું જ નહીં. બાલમંદિરથી માંડીને એમ.એ. સુધી વડોદરામાં જ ભણ્યો. ત્યારે બી.એ.માં પ્રથમ વર્ગ આવ્યો હોય તો કોલેજમાં અધ્યાપકની નોકરી મળતી હતી એટલે ૧૯૬૫થી ૧૯૬૭ સુધી બીલીમોરાની કોલેજમાં નોકરી કરી, એ સિવાય બીજે ક્યાંય નહીં. ૨૦૦૪માં નિવૃત્ત થયો ત્યાં સુધી અને અત્યારે પણ વડોદરામાં જ.

શ.વી. તમારા જીવનમાં આ શહેરનું સ્થાન શું ? ક્યારેય એવું થયું છે ખરું કે બીજા કોઈ શહેરમાં વસ્યો હોત તો સારું ? જો એવી ઈચ્છા હોય તો એનાં કારણો ?

શિ.પં. વડોદરામાં નથી રળિયામણી નદી, નથી પર્વત, નથી સમુદ્ર અને છતાં નાનકડા આ શહેરની ખૂબ જ માયા બંધાઈ. વડોદરાની પાંચ પોળ અને એમાંની એક પોળ – જોગીદાસ વિઠ્ઠલની પોળ-માં અમે રહેતાં હતાં. પોળમાં બધી ઉજળિયાત વસ્તી. પોળના છેડે રાવળિયા વાડ નામે ઓળખાતો પછાત વિસ્તાર – જરા આગળ જાઓ એટલે મુસ્લિમોનો વિસ્તાર. શહેર પણ એટલું નાનું હતું કે પગે ચાલીને આખા શહેરમાં રખડી શકો. ગાયકવાડ રાજાઓની નગરી એટલે રસ્તા એકદમ સાફસૂથરા, જવાહરલાલ નહેરુ જ્યારે આવે ત્યારે રસ્તાઓનાં વખાણ કરે. વડોદરાના જેવી ઘોડાગાડીઓ અમદાવાદ કે સુરતમાં ન હતી, એમાં બેસો એટલે જાણે તમારો દરજજો ઊંચો આવી જાય. બધી ઘોડાગાડીઓ મુસ્લિમોની, ફાંકડું ગુજરાતી બોલે. અહીં કેટલા બધા બાગ ! સૌથી જાણીતો બાગ કમાટીબાગ, આજે એ સયાજી બાગ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રજાવત્સલ રાજાએ વડોદરાની પ્રજાને પોતાનો અંગત ઉપયોગ માટેનો જ એ બાગ ભેટ આપી દીધો.

એક યા બીજા કારણે મારો સ્વભાવ અંતર્મુખ રહ્યો, ઘરની બહાર ન નીકળનારને ગોઠિયાઓ ઘરકૂકડો કહીને ખીજવે, જેને ઘરની બહાર નીકળવાનું ન ગમે તેને વળી વડોદરાની બહાર જવાનું ગમે ક્યાંથી ? વળી વડોદરાની એક ઓળખ સંસ્કારનગરીની. ધીમે ધીમે શિક્ષણજગતનો – સાહિત્યજગતનો પરિચય વધતો ગયો, ‘બાંધ ગઠરિયા’ અને ‘અમે બધાં’એ સુરતની મોહિની જગાડી. ધીમે ધીમે ‘સંસ્કારનગરી’ના રંગ ઝાંખા થવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે મુંબઈના આંટાફેરા થતા હતા, રાતદિવસ મુંબઈ દેખાવા માંડ્યું, જોગાનુજોગ હિંમત ઝવેરી^૧એ મુંબઈમાં સ્થાયી થવાનું આમંત્રણ આપ્યું, આજીવિકા-ઘર બધું ગોઠવી આપવાની ખાતરી આપી અને છતાં વડોદરામાં નાખેલું લંગર છૂટી ન જ શક્યું. વડોદરામાં સાહિત્યિક વાતાવરણનો અભાવ મને દેખાયો, અહીં એવા મિત્રો પણ

૧. હિંમત ઝવેરી : જાણીતા વિચારક તથા ‘ફાર્બસ’નાં તંત્રી મંજુ ઝવેરીના જીવનસાથી.

ન હતા — જે હતા તે દૂર દૂર. ઘણી બધી રીતે સુરતનાં સ્વપ્ન આવવા માંડ્યાં. ફરી એક તક ઊભી થઈ. સુરત યુનિવર્સિટીમાં તુલનાત્મક સાહિત્યનો વિભાગ સંભાળવાનું કહેણ આવ્યું. રમેશ ઓઝા^૨ને લઈને હું ત્યાંના કુલપતિશ્રીને મળ્યો. તેઓ એકદમ રાજી હતા, પણ એ નોકરી લેવા જતાં મારા ખર્ચા વધે, અને જે આર્થિક નુકસાન જાય તે પરવડે એમ ન હતું — ફરી મેલ કરવત મોચીના મોચી — અને હું વડોદરા છોડી જ ન શક્યો. હવે અમદાવાદનો વિચાર આવ્યો — કેટલા બધા સાહિત્યકારો ત્યાં હતાં ! ભાયાણીસાહેબે^૩ ચેતવેલો કે વડોદરાની આસપાસ જે મિત્રો છે, તેમનામાં જે ઉખ્ખા છે તે તમને બીજે નહીં મળે.

પછી તો વડોદરા ગુજરાતમાં વધુ ને વધુ બદનામ થતું રહ્યું. આખું ગુજરાત શાંત હોય પણ વડોદરામાં ક્યાંક ને ક્યાંક, કોઈ ને કોઈ કારણે તોફાનો થયાં જ કરે. હવે બહુ મોડું થઈ ગયું હતું એટલે શું થાય ? જીના યહાં, મરનાં યહાં, ... અને છતાં ઊંડે ઊંડે હૃદય તો સુરત સુરત જ કરતું રહ્યું, આજે પણ કર્યા કરે છે.

શ.વી. તમે આર્ટ્સમાં ગયા તે પહેલાં સાયન્સના વિદ્યાર્થી હતા. સાયન્સ કેમ છોડ્યું ?

શિ.પં. હું તો મેડિસિનમાં જવા માટે સાયન્સમાં દાખલ થયો હતો. રસાયણવિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં પહેલે જ દિવસે ચીમકી મળી — આવતી કાલે પગમાં ચંપલ નહીં હોય તો દાખલ નહીં થઈ શકો. ભૌતિકવિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાંથી અમને કાઢી મૂક્યા — કારણ કે અમારી પાસે વેઈટબોક્સ ન હતું. વળી સવારે સાડા સાતથી સાડા બાર સુધીની કોલેજ, ઘેરથી ચાલતા જવાનું — ચાલતા આવવાનું. વાર્ષિક પરીક્ષામાં બ્રેકેજ ચાર્જ વિના બેસવા ન દે, અને એના પૈસા ન મળે. કંટાળીને સાયન્સ છોડ્યું. બીજે વર્ષે પિતાશ્રીએ પોલિટેક્નિકમાં ધકેલ્યો, ત્યાં પણ એ જ હાલત. છેવટે ત્રીજે વર્ષે કોમર્સમાં ગયો. ડબલ એન્ટ્રી બુકકીપિંગમાં ગુણ સારા આવે પણ મને એ આંકડાઓમાં રસ ન પડ્યો એટલે કોમર્સમાંથી આર્ટ્સમાં. હવે અહીં મને સંવેદનાજગત, વિચારજગતને ભારે અવકાશ મળ્યો. વચ્ચે વચ્ચે ચચળાટ થયા કરે કે એમ.ડી. કે એમ.એસ. થયો હોત તો વધુ સારું થાત. શરીર ચાલે ત્યાં સુધી સેવા કરી શકાત ને ! જયદેવ શુક્લ^૪ કહે છે જે થયું તે સારું થયું.

શ.વી. તમે સુરેશ જોષીના વિદ્યાર્થી. પરંતુ સર્જનાત્મક લખાણોમાં તમે એમના માર્ગે નથી ચાલ્યા. તમારો માર્ગ કેમ ફંટાયો ?

શિ.પં. આમાં વ્યક્તિના પ્રશ્ન આવે છે. છેક '૫૭-૫૮માં પહેલી સર્જનાત્મક કૃતિઓ એકાંકી રૂપે પ્રગટી. 'વિશ્વમંગલ' નામના સામયિકમાં એ એકાંકીઓ પ્રગટ થયાં. ૧૯૬૨ પછી લખાયેલી વાર્તાઓ — 'વર્ષા', 'વલ્લરી', 'આરામ', 'નવભારત'માં પ્રગટ થઈ. આજે તો એમાંનું મારી પાસે કશું જ નથી રહ્યું. સુરેશભાઈને બે નવલકથાઓની

૨. રમેશ ઓઝા : જાણીતા વિવેચક, અંગ્રેજીના વિદ્વાન, એમ. ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્ય

૩. ભાયાણીસાહેબ : જાણીતા ભાષાવૈજ્ઞાનિક, વિદ્વાન હરિવલ્લભ ભાયાણી.

૪. જયદેવ શુક્લ : જાણીતા કવિ

હસ્તપ્રત આપી હતી વાંચવા. પણ ક્યારેય એનાં દર્શન ન થયાં. ગુરુને બેએક વાર્તાઓ વાંચી સંભળાવી હતી. સુરેશ જોષી રચનારીતિના ભારે પુસ્કર્તા; મારો પ્રબળ જીવનરાગ એમને ઝાઝો પસંદ ન પડ્યો. વિલિયર આદમ્સના નાટકનું એક પાત્ર બોલે છે — જીવન ? એ તો આપણા નોકરો જીવી લેશે ! સુરેશભાઈનું આ માનીતું અવતરણ, અને હું આમાં ન માનું. ધીમે ધીમે વાચન વધતું ચાલ્યું; સાદીસીધી રીતે, પરંપરાગત રીતે પણ ઉત્તમ કૃતિઓ રચી શકાય છે તેની પ્રતીતિ થઈ. આપણી આસપાસના વાસ્તવને નકારીને કશું જ ન થઈ શકે, પરિણામે મારી રીતે બધું સમજવા મથતો રહ્યો. ભણતો હતો ત્યારે સહજ રીતે મેં સુરેશભાઈને કહ્યું હતું — મેં થોડી વાર્તાઓ લખી છે, કેટલીક પ્રગટ થઈ છે. ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું, તમે કાફકા, પ્રુસ્ત વાંચ્યા છે ? મારાથી નાના મોંએ પુછાઈ ગયું, ‘કાફકાએ કાલિદાસ વાંચ્યો હતો ?’ હું સંવાદ—સેતુબંધમાં માનતો હતો. અમુક પ્રકારના લેખનથી સંવાદ ન થઈ શકે એમ માનીને મેં જુદો માર્ગ અપનાવ્યો. વાર્તાઓનાં માળખાં પરંપરાગત રાખ્યાં. મલ્લિકાર્જુન મન્સૂરને જ્યારે કોઈ શ્રોતાએ અસંતુષ્ટ થઈને પૂછ્યું — તમે તમારા ગુરુની જેમ કેમ ગાતા નથી, ત્યારે આ સંગીતકારે પોતાના ગુરુની જેમ, તથા ગુરુના ગુરુની જેમ ગાઈ બતાવ્યું, અને પછી કહ્યું, હું મન્સૂર છું એટલે મારી રીતે જ ગાઈશ. મલ્લિકાર્જુન મન્સૂરની વાત તો બહુ પાછળથી જાણી, પણ પોતાની રીતે ચાલવાની મજા કંઈક જુદી જ હોય છે.

શ.વી. આધુનિક સમયગાળાની વાર્તા — નવલકથા કે એકાંકી અર્થઘટન માટે હંફાવે એવા દુર્બોધ. પણ આપણે ત્યાં બધાએ ગોળ ગોળ વાત કરી. ખોંખારીને કોઈ આ દુર્બોધતા વિશે ન બોલ્યું. આવું કેમ થયું ?

શિ.પં. આધુનિકતા એટલે દુર્બોધતા, દુર્બોધતા એટલે સાહિત્યિકતા — આવું એક સમીકરણ જાણેઅજાણે બંધાઈ ગયું. વળી પશ્ચિમમાં આધુનિકતાની જે વિકાસયાત્રા ચાલી તેમાં સો-સવાસો વર્ષનો દીર્ઘ પટ હતો. આપણે એ પટ ‘૬૦ થી ‘૭૦ના ગાળામાં સમાવવા ગયા. પરિણામે કોઈ આંદોલન સરખી રીતે સમજી જ ન શકાયું. દરેક દેશને પોતાની આગવી ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ હોય છે. માલ્કમ બ્રેડબરી-સંપાદિત ‘મોડર્નિઝમ’ નામનો ગ્રંથ જોવાથી ખાતરી થશે. રિચાર્ડ એલમાન-સંપાદિત ‘મોડર્ન ટ્રેડિશન’ પણ જોવું જોઈએ. આપણું ચિત્રસૂત્ર કહે છે — દેશકાળ વિરુદ્ધ કશું સર્જી ન શકાય. વળી ખરેખર મહાન કૃતિઓ કેટલી વંચાઈ ? જેમ્સ જોયૂસ, માર્શલ પ્રુસ્ત, એઝરા પાઉંડ — વગેરેનાં નામ કેટલાં બધાં ઊછળ્યાં હતાં. એક બીજી હકીકત પણ સ્વીકારવી જોઈએ, માર્શલ પ્રુસ્તને પણ પોતાની મહત્વાકાંક્ષી અને દુર્બોધ રચના વધુ લોકો સુધી પહોંચે એમાં ઝાઝો રસ હતો. પોતાના પ્રકાશકને ચોથા કે પાંચમા ભાગના સંદર્ભે જાહેરાત કરવા સૂચના આપી હતી, “આ ભાગ સ્ત્રીઓએ વાંચવો નહીં.” પ્રકાશકે આનું કારણ પૂછ્યું તો ઉત્તર મળ્યો : “સ્ત્રીઓ આ કૃતિ વાંચવા તલપાપડ થશે એટલે આપણો વાચકવર્ગ વિસ્તરશે.”

અસ્તિત્વવાદ, એબ્સર્ડના સ્થૂલ પ્રભાવે કરીને ગુજરાતીમાં કેટલી બધી કૃતિઓ આવી ? ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’ પરથી ‘એક ઉંદર અને જદુનાથ’ નાટક આવ્યું. આજે એ

કૃતિ કેવી લાગે છે ? વર્ષો પછી વડોદરામાં ચિનુ મોદીએ કબૂલ કર્યું હતું કે અમે એબ્સર્ડના રવાડે ખોટા ચડી ગયા હતા. ‘એક ઉંદર અને જદુનાથ’ વાંચીને પ્રબોધ ચોકસીએ એક બહુ કડવો, તીખો પ્રતિભાવ (સુરેશ જોષીને) આપ્યો હતો. દુર્ભાગ્યે એ પ્રતિભાવ પ્રગટ થયો નહીં. એ વેળાએ કેટલાક સાહિત્યકારોને લાગ્યું હશે કે જો આપણે આ કૃતિઓની ટીકા કરીશું તો સાહિત્યવર્તુળની બહાર નાહકના ફેંકાઈ જઈશું. બહુ ઓછું લખનારા અને બહુ બધું વાંચનારા જયંત પારેખે કહ્યું હતું — કૃતક એબ્સર્ડ કૃતિઓમાં એકમાત્ર અકૃતક રચના ‘આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે’ (સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર) આપણી પાસે છે.

કહેવાતા ગુજરાતી અસ્તિત્વવાદી સાહિત્ય વિશે તારી જેમ સ્પષ્ટતાથી, નિખાલસતાથી અને પ્રમાણિકતાથી કેટલાએ કહ્યું ? ખરેખર તો Existialism as a Humanism (જ્યાં પોલ સાર્ત્ર) અને Myth of Sisyphus (આલ્બેર કેમ્યૂ)ની ચર્ચા વિશેષ થવી જોઈતી હતી. આપણી પોતાની ભૂમિમાં આનાં મૂળિયાં કેટલાં જોઈ શકાય છે તેની વાત કર્યા વિના પરદેશનું જોઈને કૂદાકૂદ કરવાનો અર્થ કયો ?

શ.વી. આધુનિકતાના આંદોલને આપણને ઘણું બધું આપ્યું પણ સમાંતરે વાંચનારાની સંખ્યા ઘટાડી એ વાત ખરી ? આ સમયગાળામાં તમામ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં જે પ્રયોગો થયા તેને આજે કેવી રીતે મૂલવશો ?

શિ.પં. સ્પેનિશ ચિંતક ઓર્ટેગા ગેસેટે લઘુમતી સંખ્યાના વાચકોનું ભારે ગૌરવ કર્યું હતું. અમેરિકન નવલકથા ‘કેચ-૨૨’ના લાખો વાચકો નોંધાયા હતા. ગુજરાતીમાં જો આનો અનુવાદ થાય તો માંડ વીસપચીસ વાચકો નીકળે. જોકે વાચકોની સંખ્યા ઘટી તેની પાછળ માત્ર આધુનિકતા જ જવાબદાર નથી. આજે નોકરીધંધા માટે લાખો લોકો ટ્રેનોમાં — બસોમાં સવારસાંજ આવજા કરતા હોય તો કયા સાહિત્ય માટે અવકાશ રહે ? મેં બહુ ઓછા લોકોને કનૈયાલાલ મુનશી કે રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ પણ વાંચતા જોયા છે. માત્ર એક જ વખત એક યુવતીને અગાથા ક્રિસ્ટીની નવલકથા વાંચતાં જોઈ હતી. મેં પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું સિડની સેલ્ડન કરતાંય આ નવલકથા અદ્ભુત છે !

ગુજરાતમાં ગાંધીયુગ લગભગ ૧૯૪૭ — એટલે કે સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ સુધી ચાલ્યો, ત્યાર પછીના સંધિકાળમાં ધીમે ધીમે યુરોપીય સાહિત્ય પ્રવેશ્યું. ગુજરાત કરતાં બંગાળમાં કલ્લોલ જૂથના કવિઓ કેટલું બધું નવું નવું લઈ આવ્યા — સુરેશ જોષીની ‘પરકીયા’ વાંચીશું તો આપણને એક અદ્ભુત વિશ્વ સાંપડશે, એમાં આપણા ભાવકનો પ્રવેશ પણ સહેલાઈથી થશે. બોદલેર, લોકર્કા, નેરુદા જેવા વિદેશી કવિઓ આપણને આનંદાનુભવ કરાવશે જ.

ગાંધીયુગના અંત પછી યુરોપીય સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ લઈને આવ્યા, રાજેન્દ્ર-નિરંજન ભગતની કવિતાએ ગુજરાતી ભાવકોને ઘેલું લગાડ્યું. આજે એક કામ કરવા જેવું છે. ૧૯૫૦-૫૫ પછી ભારતની છબિ કેવી રીતે બદલાઈ, અન્ય ભારતીય ભાષાસાહિત્યની સ્થિતિ કેવી અને એમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું ચિત્ર કઈ રીતે ઊપસ્યું એ વિશે લખાવું જોઈએ. આપણાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં જે પરિવર્તનો થયાં તેની ભૂમિકા કઈ ? કવિતા-ટૂંકી વાર્તાની તુલનાએ નવલકથામાં એવાં

આમૂલ પરિવર્તનો થયાં ન હતાં. શા માટે ન થયાં, અને લલિત નિબંધને માટે તો રવીન્દ્રનાથ, સુરેશ જોષીના પ્રભાવમાંથી મુક્ત થવું બહુ અઘરું હતું. — આ બધી ચર્ચા કોણ કરશે ?

આની સાથે સાથે આધુનિક કૃતિઓનું એક સંપાદન પણ થવું જોઈએ — આ સંવાદને આધારે આપણને ખ્યાલ આવી શકશે કે આપણને હકારાત્મક કૃતિઓ કેટલી મળી ? ગમે તેમ મોટા નામવાળા સર્જકોની કૃતિઓ જો આપણને સ્પર્શતી જ ન હોય તો એ વાત નિખાલસ, પ્રામાણિક બનીને કહેવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. બને કે કૃતક આધુનિક રચનાઓની સંખ્યા મસમોટી હોય, અને આ કૃતક રચનાઓએ જ સાહિત્યજગતમાં ખોટાં મૂલ્યો ઊભાં કર્યાં.

આધુનિકતાના સમય દરમિયાન જે પ્રયોગો થયા તેના સંદર્ભે એક પ્રશ્ન પુછાયો હતો — પ્રયોગો અનેક, ઉપલબ્ધિ ? ધારો કે કૃતિ દુર્બોધ છે તો વિવેચકે સર્જક અને ભાવક વચ્ચે સેતુબંધ કરવો જોઈએ. જોકે ઘાટ તો એવો થયો હતો કે દુર્બોધ કૃતિનું વિવેચન ઓર દુર્બોધ બન્યું. એવા દુર્બોધ વિવેચનને પણ બાજુએ મૂકવાની નિખાલસતા હોવી જોઈએ. પણ અત્યારે આપણે બહુ આળા બની ગયા છીએ, કોઈ આપણી ટીકા કરે તે જરાય ગમતું નથી. એમ તો દયારામ જેવાએ પણ અન્ય સંપ્રદાયના કવિઓને વણમતિ, કાણા, પુંશ્ચલીતન કહ્યા જ હતા ને !

પ્રયોગો તો થવા જ જોઈએ, ‘નવા કાળે કવન નવલાં’ કહેનારા બલવંતરાય આપણી સામે છે. અંગત રીતે હું માનું છું કે કોઈ પણ કૃતિનો વાચ્યાર્થ તો મોટાભાગના વાચકો સમજી શકે એવો હોવો જોઈએ. પછી એમાંથી જુદા જુદા સ્તર ધીમે ધીમે પ્રગટ થાય તેનો કશો વિરોધ ન સંભવે.

શ.વી. તમે ભણતા એ કાવ્યખંડ તો વિદ્યાર્થી-શિક્ષક વચ્ચેના સંબંધો બાબતે કે શિક્ષણના સ્તર બાબતે સુવર્ણકાળ હતો. એવા સમયે સુરેશ જોષીએ ‘વિદ્યાવિનાશના માર્ગે’ જેવું પુસ્તક કેમ લખ્યું હશે ?

શિ.પં. રેને વેલેકે ‘થિયરી ઓફ લિટરેચર’માં વિદ્યાપીઠોમાં સાહિત્યશિક્ષણ કેવું અપાય છે અને કેવું અપાવું જોઈએ એ વિશે એક નિબંધ લખ્યો હતો. ગ્રંથની પાછળની આવૃત્તિઓમાં આ નિબંધ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો — એમ કહીને કે નિબંધનાં ઘણાં બધાં સૂચનોનો અમલ થઈ ગયો હતો. એ નિબંધને આધારે સુરેશ જોષીએ ‘કિંચિત્’માં એક લેખ લખ્યો હતો. ત્યારે અભ્યાસક્રમ વિશે, શિક્ષકોની ગુણવત્તા વિશે ઘણાબધા પ્રશ્નો હતા. ‘વિદ્યાવિનાશને માર્ગે’ પાછળ ગુજરાતની સાંપ્રત પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર. એક અથવા બીજા નિમિત્તે તોફાનો થયાં જ કરતાં હતાં. ઉમાશંકર જોશીએ વર્ગમાં સ્વર્ગ જોયું હતું. મારા જેવાએ પણ ઘણું ઘણું ઊજળું ચિત્ર જોયું હતું. ત્યારે નવરાત્રિ લગભગ સવારે ચાર-પાંચ વાગે પૂરી થતી હતી. હું એમ.એ.નો વર્ગ સવારે નવ વાગે લઉં તોપણ વિદ્યાર્થીઓને બેસવાની જગા ન મળે. સુરેશ જોષીને એ પ્રશ્ને મૂંઝવ્યા કે પથરાબાજી કરીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓને ‘તે પંખીની ઉપર પથરો’ જેવી કૃતિ ભણાવવી કેવી રીતે ? હવે આજે ? બધું રસાતળે નથી ગયું ? ‘ભણાવે તે શિક્ષક નહિ અને ભણે તે વિદ્યાર્થી

નહિ' - એવો આ સમય નથી ?

શ. વી. તમારા સમયમાં શિક્ષણમાં રાજકારણ સીધું નહોતું પ્રવેશ્યું. અત્યારે તો શિક્ષણનું ક્ષેત્ર રાજકારણીઓનો અખાડો બની ગયું છે. આ કે તે પક્ષની સાથે હોવું એ તમારી લાયકાત બની ગઈ છે. પક્ષના ટેકેદાર સિવાયની કોઈ લાયકાત જરૂરી રહી નથી. ચિંતા થાય છે આ ચિત્રથી ?

શિ.પં. આમાં રાજકારણીઓ કરતાં શિક્ષકોને દોષ વધુ આપવો જોઈએ. એક બાજુ બિનસાંપ્રદાયિકતાનાં વધામણાં ગાવાં અને બીજી બાજુ કટ્ટર સાંપ્રદાયિકો સાથે ખભેખભા મિલાવવા ! જો શિક્ષકોએ તટસ્થતા રાખી હોત તો ? ગોધરાનાં તોફાનો પછી હું વર્ગમાં બિનસાંપ્રદાયિકતાના પાઠ પણ શિખવાડતો હતો. ફેકલ્ટીના કેટલાક મિત્રોએ મને ચેતવ્યો હતો - આવું ન શીખવો, દુશ્મનો ઊભા થશે. પણ માનવતાવાદને બાજુ પર હડસેલાય કેવી રીતે ? શાસકપક્ષની વિચારધારા ન સ્વીકારનાર નોમ ચોમ્સ્કીની પણ કફોડી દશા થઈ હતી. આજે તો ચિત્ર અતિભયાનક લાગે છે - મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે કે હું ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૮ના જર્મનીમાં તો નથી જીવતો ને ! હું ભારતના કટોકટીકાળમાં તો નથી ને ! આપણા બધાના હાલ કુલબર્ગી, ગૌરી લંકેશના જેવા તો નહીં થાય ને ! વૈચારિક મતભેદ સહન ન કરી શકનારી પ્રજાનો છેવટે તો શતમુખ વિનિપાત જ થાય.

શિક્ષણક્ષેત્રે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને અભણ રાખવાનું એક ભયંકર ષડ્યંત્ર ચાલી રહ્યું હોય એમ મારા જેવાને તો લાગે છે. જો પ્રજા સંવેદનહીન, વિચારહીન, નિરક્ષર જ રહે તો શાસકોને માટે કશો ભય જન્મે નહીં ! આજે બધા પ્રકારની નિમણૂકો પક્ષીય રાજકારણને ધ્યાનમાં રાખીને થાય છે. પહેલાં આવું ન હતું. વિરોધી વિચારોને સાંખી લેવા જેટલી ઉદારતા જ રહી નથી. આપખુદશાહી લોકશાહીના છન્નવેશે જો પ્રવૃત્ત થાય તો તે ખુદ શાસનતંત્રને પણ ભારે પડશે. સબ કો સન્મતિ દે ભગવાન ! પણ જે શિક્ષકો છે તેમના સ્તરની ચિંતા પહેલાં તો થવી જોઈએ. આટલા બધા પગારની સામે આપણે શું આપીએ છીએ ? આપણે નર્યા દંભી અને અપ્રામાણિક થઈ નથી ગયા ?

શ.વી. શિક્ષક તરીકે વર્ગમાં તમે દિશાનિર્દેશ કરતા, લખાવતા કદી નહીં. પીએચ.ડી. કરતી વખતે પણ મારો અનુભવ છે કે તમે દિશા બતાવવા સિવાયનું બધું વિદ્યાર્થીને જાતે જ કરવા દેતા. એના ફાયદા તમારા વિદ્યાર્થીઓને થયા જ છે. પરંતુ તમારી આ ટેવને કારણે તમારી પાસે ઓછા વિદ્યાર્થી આવ્યા ! તમને લાગે છે કે વિદ્યાર્થીને ઓછી મહેનતે ડિગ્રી અપાવે એવા માર્ગદર્શક વધુ ફાવે છે ? હું એટલા માટે પૂછું છું કે અત્યારે અમારે માટે આ સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે.

શિ.પં. 'ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે ?'

હું જ્યારે સાંભળું છું કે 'મારા હાથ નીચે વીસેક વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી. કર્યું, ૭૦-૮૦ વિદ્યાર્થીઓએ એમ.ફિલ. કર્યું.' ત્યારે મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. આટલી બધી વિદ્વતા ગુજરાતમાં છે ? ખરેખર તો માર્ગદર્શક ક્યારેય પોતાના રસક્ષેત્રની બહાર જવું ન જોઈએ. મારી પાસે ગઝલ, લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કામ કરવા માગતા વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા. મેં તેમને ના પાડી હતી. વધુ સંખ્યામાં ચેલકા-ચેલકીઓને મૂંડવાનો મોહ

જતો કરવો જોઈએ. કોઈ પણ વિષયમાં પીએચ.ડી. કરવા માગતા વિદ્યાર્થીઓએ કેટલુંક મૂળભૂત વાચન તો કરેલું હોવું જ જોઈએ; ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રાથમિક પરિચય હોવો જ જોઈએ. ‘વસંતવિલાસ’ અને ‘વસંતવિજય’ વચ્ચે જો તેને અભેદ જ દેખાતો હોય તો એવા વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શક પીએચ.ડી. માટે સ્વીકારવો જ ન જોઈએ. પણ આપણી પરિસ્થિતિ કડુણ છે. ‘આયુષ્યના અવશેષે’ ભણાવતી શિક્ષિકાએ એ કૃતિનો છંદ હરિગીત છે એવું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન મારી આગળ કરવા માંડ્યો હતો. ગુસ્સે થઈને કહી બેઠો – ‘જો તારી ઉંમર થોડી નાની હોત ને મારી થોડી વધારે હોત તો અત્યારે તને બે તમાચા મારી બેસત.’ આવા વિદ્યાર્થીઓને શું કરવાના ?

દરેક માર્ગદર્શક હવે સંખ્યાનો મોહ છોડી દેવાનો. એકે હજારનો નિયમ પાળવો. દરેક વિદ્યાર્થીએ ગુજરાતી સાહિત્ય, પછી ભારતીય સાહિત્ય અને છેલ્લે વિશ્વસાહિત્યને સ્થાન આપવું જોઈએ. અંગ્રેજી નથી આવડતું ? એમ કહીને વિદ્યાર્થીને હતોત્સાહી કરી નાખવાનો નહીં. તેને ગુજરાતી બરાબર આવડવું જોઈએ, એ માટે નવેસરથી ગદ્યપદ્ય-સંચયો થવા જોઈએ. પશ્ચિમની વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમો, પ્રકાશનો જોવાથી ખ્યાલ આવશે કે ત્યાં શિક્ષણ પ્રત્યે કેટલીક બધી જાગૃતિ છે. દરેક માર્ગદર્શક થવા માગતા શિક્ષક પાસે ‘ધ નોર્ટન એન્થોલોજી : થિયરી એન્ડ ક્રિટિસિઝમ’ (સંપાદન – વિન્સેન્ટ લેઈટ્ટ્ય (Leitch-2001), ‘એલિમેન્ટ્સ ઓફ લિટરેચર’ (સં. રોબર્ટ શોલ્સ) તો હોવાં જ જોઈએ. ન્યૂયોર્કની ચાર્લ્સ સ્કાઈબનર સંસ્થાએ તો ‘અ લિટલ ટ્રેઝરી ઓફ અમેરિકન પ્રોઝ’, ‘ધ મેજર રાઈટર્સ ફ્રોમ કોલોનિયલ ટાઈમ્સ ટુ પ્રેઝન્ટ ડે’ પ્રગટ કર્યું – અને આ શ્રેણીમાં ચારપાંચ ગ્રંથો પણ. એક બીજો અદ્ભુત ગ્રંથ – ‘માસ્ટર પોએમ્સ ઓફ ધી ઈંગ્લિશ લેંગ્વેજ’ – (સં. ઓસ્કાર વિલિયમ્સ) છે. તેમાં સો ઉપરાંત કવિતાઓના આસ્વાદો વિવિધ કવિઓ અને વિવેચકો પાસે લખાવ્યા હતા. ઊંડે ઊંડે થાય કે આ પ્રકારનું ગુજરાતીમાં કેમ નથી ? ચાલો બધાં ભેગાં થઈને જીવંત વાતાવરણ ઊભું કરીએ.

શ.વી. તમે સર્જનાત્મક બહુ મોડું લખ્યું. વિવેચને સર્જનાત્મકતાનો ભોગ લીધો હોય એવું કદી લાગ્યું છે ખરું ?

શિ.પં. સર્જનાત્મક કૃતિઓથી જ મારી કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ. ૧૯૫૭-૫૮થી એકાંકીલેખન, વાર્તાલેખન શરૂ થયું. ૧૯૫૮માં નવલકથાલેખન શરૂ કર્યું – શીર્ષક હતું ‘આંસુની અમરવેલ’. આ મથાળું જ સૂચવે કે નવલકથા કેવાં પોચટ આંસુવાળી હશે ! એફ.વાય.બી.એ.માં ત્રણ મરજિયાત વિષયો પસંદ કર્યા – લો, પોલિટિકલ સાયન્સ અને ભૂગોળ. પોલિટિકલ સાયન્સ અને ભૂગોળમાં સૌથી વધુ ગુણ મળ્યા. એ શિક્ષકોએ બહુ સમજાવ્યો પણ હું જઈ ચઢ્યો ગુજરાતી સાહિત્ય ભણવા. ભણતાં ભણતાં – વિવેચન ભણતાં ભણતાં સમજ પડી કે રમણલાલ દેસાઈના જેવું લખ્યાનો હવે કશો અર્થ નથી. એટલે બીજે કેવું લખાય છે તે જોવા-જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. વાંચવા બેઠો આઈરીશ મરડોકને અને આલ્બર્તો મોરાવિયાને. ઈટાલિયન લેખકની એક નવલકથા હતી ‘ટુ લીમેન’. ફિલ્મ પણ જોઈ – સોફિયા લોરેન એમાં હતી. ખેડૂતો સારી ઊપજ મેળવવા એકાદ વરસ જમીનમાં કશું વાવતા નથી એવી વાત કાને પડેલી. મેં લાંબો વિરામ લીધો.

સર્જનાત્મક સાહિત્યના, વિવેચનના ઇતિહાસોમાંથી પસાર થયો. ફર્ગ્યુસનનું ‘આઈડિયા ઓફ અ થિયેટર’ હાથ લાગ્યું. ક્લીન્ટ બ્રૂક્સ આણિ મંડળીનાં અદ્ભુત સંપાદનો વાંચવા માંડ્યાં. ધીમે ધીમે સ્મૃતિકોશમાં એ બધું સંચિત થવા લાગ્યું. એ સમયે ‘થિયેટર આર્ટ્સ’ નામનું સામયિક આવતું હતું. દર અંકે એક આખા નાટકની સચિત્ર પ્રત આવે. ‘હોરાઈઝન’ નામનું અદ્ભુત સામયિક આવે. આવું સામયિક એક વાર તો પ્રગટ કરવું જોઈએ એવું મન થઈ આવ્યું. પણ આ બધાંને કારણે વિવેચનાએ સર્જનાત્મકતાનો ભોગ લીધો એવું તો ન કહી શકાય — હા — એ બધું વાંચવા—લખવામાં સમય બહુ ખરચાય છે. ‘ગ્રંથ’માં મારી સમીક્ષાઓ પ્રગટ થતી હતી, ત્યારે પણ ચંદ્રિકા કહેતી હતી કે આ છોડો, મૌલિક-સર્જનાત્મક લખો. પાંચછ વરસ પહેલાં મારી નાની પૌત્રી શાશ્વતીએ કહ્યું હતું — વિવેચનનો આ ‘પ્રોફેશન’ છોડી દો. આજે હવે પશ્ચિમનું આધુનિક, આધુનિકોત્તર વિવેચન બાજુ પર મૂક્યું છે. ભારતીય ઇતિહાસ, ભારતીય સાહિત્ય તરફનો ઝોક વધ્યો છે.

સર્જનાત્મકતાની ધાર કાઢવામાં મારી અનુવાદપ્રવૃત્તિએ બહુ મદદ કરી. અનુભવે એ સમજાયું કે જ્યારે કોઈ કૃતિનો અનુવાદ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે એ કૃતિ બરાબર હૈયામાં ઊતરે છે. છેક ૧૯૬૩થી અનુવાદો કરતો હતો અને ‘ક્ષિતિજ’માં પ્રગટ થતા એ અનુવાદો સહપાઠીઓ મુગ્ધતાથી જોયા કરતા. ૧૯૬૪માં એક અતિશૃંગારી નવલિકા પ્રગટ કરી, મારી બહેનપણીઓ તેને ‘આધ્યાત્મિક’ કહેતી હતી ! આજે એ કશાની પ્રત મારી પાસે નથી.

વિવેચને સર્જકતાની ધાર તો કાઢી જ આપી. વળી, ભણાવવાને નિમિત્તે પણ વિવેચન વાંચવું જ પડ્યું. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને પશ્ચિમની વિવેચનાનો ઇતિહાસ — ત્યાંનાં મુખ્ય સ્થિત્યંતરો વાંચ્યા વિના કેમ ચાલે ? વળી શિક્ષક હોવાને નાતે પણ વિવેચન તેના પૂરેપૂરા સંદર્ભમાં વાંચવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને, નવા અધ્યાપકોને અધિકૃત સામગ્રી મળી રહે એટલા માટે પશ્ચિમના સાહિત્યવિવેચનના બે ભાગ તૈયાર કર્યા. સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં ખાસો સમય ગયો અને પરિણામે સર્જનાત્મક કૃતિઓનું લેખન ઓછું થયું.

શ.વી. નિવૃત્ત થયા પછી તમે માની ન શકાય એટલાં કામ કર્યાં. ‘વિવેચનપોથી’, કે પછી ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચન-પરંપરાના મહત્વના વિવેચકો વિશેના સ્વતંત્ર ગ્રંથો, ભારતીય કથાસાહિત્ય... પ્રૂથથી માંડીને સૂચિ સુધીનું સઘળું આપણે ત્યાં તો લેખકના માથે જ આવે. આ સંજોગોમાં દિવસના કેટલા કલાક કામ કરી આ બધું કરી શક્યા ?

શિ.પં. દરજીનો દીકરો જીવે ત્યાં સુધી સીવે. ચંદ્રિકા અવારનવાર કહે છે — નોકરી હતી ત્યારે તો સારું હતું, સાથે જીવવાનો કેટલો બધો સમય મળતો હતો ! અને હવે ? હા, મેં નિવૃત્તિને પ્રવૃત્તિ માની લીધી. ક્યાંક વાંચ્યું હતું : ઈશ્વરે જો તમારામાં વિશેષ શક્તિ આપી હોય તો એનો ઉપયોગ કરો. સમાજને જેટલું આપી શકાય તેટલું આપો. આમેય મને બહાર જવાનું બહુ ગમતું નથી. નાદુરુદે નીકળું — કેટલુંક તો ચંદ્રિકા સંભાળી લે એટલે બહુ પ્રશ્નો ન થાય. બે વખત સિંગાપુર ગયો, ત્યાં રહીને ‘રેબેક્કા’નું રૂપાંતર ‘રાજેશ્વરી’ના નામે કર્યું; છેલ્લે મૈનાકે યુટ્યૂબનો ચસકો લગાડ્યો. એટલે ઢગલાબંધ ફિલ્મો જોઈ. અહીં એવો સમય મળે નહીં. ઘણાબધા કહે — હવે તો આરામ કરો. પણ

આરામ કરવો એટલે શું તે મારી સમજમાં હજુ આવતું નથી, એટલે જે સમય મળે તેમાં કામ કામ ને કામ.

ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનશ્રેણીનું કામ હજુ પૂરું થયું નથી. છ ગ્રંથો જ પ્રગટ થયા છે. હજુ દસબાર બાકી છે. પાંચેક ગ્રંથો આવું આવું કરે છે. રાજેશ પંડ્યા, મીનજ દવે, હેમંત દવે, બાબુ સુથારની મદદ વડે શ્રેણી ૨૦૧૮ સુધીમાં પૂરી કરવા માગું છું. એમાં એક જુદી યોજના પણ હાથ ધરી છે. આપણે ત્યાં વિવેચનને મુખ્ય કારકિર્દી ન બનાવી હોય એવા પણ વિદ્વાનો છે. તેમણે સમય કાઢીને કેટલાક ઉત્તમ લેખો લખ્યા છે, એવા વિવેચકોની યાદી બનાવી — સોએક નીકળ્યા — એમના લેખો ત્રણચાર ભાગમાં ‘સાહિત્યવિવેચન-સંપુટ’ નામે પ્રગટ કરીશ. થોડું કામ બાકી છે. હા, કંટાળો આવે. આપણે ત્યાં અમેરિકાની જેમ પ્રૂફરીડિંગ, સૂચિ તૈયાર કરી આપનારા ન મળે એટલે બધું કામ જાતે જ કરવું પડે. રાજેશ મદદ કરવા તૈયાર છે પણ બીજાઓની પાસે એવી રીતે કામ કરાવવું મને બરાબર નથી લાગતું. વળી, ઘણા બધાએ મારા કરતાં અનેકગણું કામ ઘણીબધી મુશ્કેલીઓની વચ્ચે નથી કર્યું? દરરોજ આઠનવ કલાક કામ ચાલે. બહુ કંટાળો આવે ત્યારે ડિટેક્ટિવ નવલકથા લઈને બેસું. ગુજરાતીમાં તો અત્યારે ડિટેક્ટિવ નવલકથા લખાતી નથી એટલે અંગ્રેજી ઉપર જ આધાર રાખવો પડે. વચ્ચે વચ્ચે ફિલ્મ જોવા બેસી જઉં, પણ એ બધું જોવા શાશ્વતી, અલૌકિકાનો આધાર લેવો પડે.

(ક્રમશઃ)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

કવિતાકોમ : બ્રિજ પાઠક, ૨૦૧૮, મયૂરી પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૧૧, રૂ. ૧૨૦.
 નારી મનોવિશ્વ : મનોરમા ગાંધી, ૨૦૧૮, સુમન બુક સેન્ટર, મુંબઈ, પૃ. ૪+૭૬, રૂ. ૭૫.
 અસ્મિતા પર્વ વાક્યધાર : ૧૬ થી ૨૦ : સંપા. હર્ષદ ત્રિવેદી, પરામર્શક, હરિશ્ચંદ્ર જોશી, વિનોદ જોશી, વાક્યધાર ૧૬ થી ૨૦, ૨૦૧૮, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી આઘકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ, જૂનાગઢ, વાક્યધાર-૧૬, પૃ. ૧૦+૨૨૮, વાક્યધાર-૧૭, પૃ. ૧૦+૨૬૪, વાક્યધાર-૧૮, પૃ. ૧૦+૨૭૮, વાક્યધાર-૧૯, પૃ. ૧૦+૨૫૦, વાક્યધાર-૨૦, પૃ. ૧૦+૩૨૬, વાક્યધાર ૧૬ થી ૨૦ સેટના રૂ. ૫૦૦.

ભોગીલાલ સાંડેસરાને શતાબ્દીની વંદના | નરોત્તમ પલાણ

['ચંદ્રહાસ-આખ્યાન' : રમણ સોની પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પૃ. ૮ + ૧૯૨, કિં., રૂ. ૨૫૦]

મધ્યકાલીન સાહિત્યના એક મોટા વિદ્વાન અને ચાહક શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાના શતાબ્દી (૨૦૧૭) અવસરે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાય પીઠ-અંતર્ગત કવિ વિષ્ણુદાસનું 'ચંદ્રહાસ - આખ્યાન' પ્રથમ વાર પ્રકાશિત કરે તે સાંડેસરાને શતાબ્દીની વંદના છે.

નાકર અને પ્રેમાનંદનાં 'ચંદ્રહાસ-આખ્યાનો' આ અગાઉ મુદ્રિત રૂપ પામ્યાં છે, પરંતુ કવિ વિષ્ણુદાસનું 'ચંદ્રહાસ-આખ્યાન' અદ્યાપિ હસ્તપ્રત રૂપે જ હતું. રમણ સોની જેવા દૃષ્ટિવંત સંપાદક સંશોધકના હાથે વિષ્ણુદાસરચિત 'ચંદ્રહાસ-આખ્યાન' એની સમીક્ષિત વાચના સાથે પ્રકાશિત થાય તે સર્વથા આવકાર્ય અને પ્રસન્નકર ઘટના છે.

આમ તો આપણે આપણા વગપ્રદેશ બહારના વિદ્વાન સાહિત્યકારની શતાબ્દી ઉપર ધ્યાન આપતા નથી, ત્યારે આ તો શતાબ્દી અવસરે અનાયાસ ગલિતમ્ ફલમ્ હર્ષદા લાગે છે ! જરા જુદી રીતે જોઈએ તો 'ચંદ્રહાસ-આખ્યાન' માટે ગુજરાતમાં વડોદરું વડું મથક સિદ્ધ થાય છે ! ચંદ્રહાસને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર પ્રથમ કવિ નાકર વડોદરાનો છે, તેમ તેને રમતું કરનાર પ્રેમાનંદ પણ વડોદરાના અને આજે ખંભાતના વિષ્ણુદાસને વડોદરા લાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિદ્વાન રમણ સોની પણ વડોદરાના છે ! આટલું જ નહિ, ઇતિહાસના અમુક વિદ્વાનો ચંદ્રહાસનો જ્યાં રાજયાભિષેક થયેલો તે પૌરાણિક નગરી 'ચંદનાવતી' તે જ આજનું 'વડોદરા' એમ માને છે ! (જુઓ, 'પ્રાચીન ચરિત્રકોશ' ૧૯૬૪ સિદ્ધેશ્વર શાસ્ત્રી ચિત્રાય પૃ. ૨૦૬)

રમણભાઈએ મૂળની પ્રાપ્ત ત્રણ હસ્તપ્રતોના આધારે આ સમીક્ષિત વાચના, એના વિવરણ અને તુલના સાથે તૈયાર કરી છે. સામાન્યતઃ મધ્યકાલીન કૃતિનું સંપાદન કોઈ એક હસ્તપ્રત વાંચતાં વાંચતાં તેનો પાઠ સંપાદન થતો હોય છે, આ પછી બીજી હસ્તપ્રતો મળે તો તેનાં પાઠાન્તરો જે તે પૃષ્ઠ નીચે નોંધાતાં હોય છે. બીજી રીતે પ્રાપ્ત પ્રતોના આધારે બધાં પાઠાન્તર નોંધીને એમાંથી યોગ્ય પાઠ તારવીને સંપાદન થતું હોય છે. અહીં રમણભાઈએ બીજી રીત અજમાવી છે અને તે હઘ બની રહી છે. રમણભાઈ એક અનુભવી સંપાદક છે, એટલે તેમણે સામેના એકી પૃષ્ઠ પર વાચના સળંગ ચાલી આવે અને આ બાજુના - બેકી પૃષ્ઠ ઉપર ટિપ્પણ અને પાઠાન્તર ચાલ્યાં આવે એવી મુદ્રણવ્યવસ્થા કરી છે. આ બધી રીતે સુગમ અને સરળ બની રહેલ છે. હસ્તપ્રતોમાં મળતી રચનાસાલના આધારે વિષ્ણુદાસના કાળનિર્ણય ઉપર પણ રમણભાઈ એક અગત્યનો મુદ્દો તારવે છે :

આપણો ઇતિહાસગ્રંથ વિષ્ણુદાસનો કવનકાળ ૧૫૬૮ થી ૧૬૧૨ મૂકે છે અને ‘મધ્યકાલીન સાહિત્યકોશ’ ૧૫૭૮થી ૧૬૧૨ આપે છે. પૂર્વમર્યાદામાં ૧૦ વર્ષનો ફેર છે. રમણભાઈએ ઉત્તર મર્યાદાના વર્ષ વિશે પણ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે. ચર્ચાનો સાર એ કે ‘સોળમી સદી ઉત્તરાર્ધ અને સત્તરમી સદી પૂર્વાર્ધ દરમિયાન કવિ હયાત’ છે !

આપણે ત્યાં નરસિંહ વિશે ૧૪૦૮ અને ૧૪૧૪ ચાલ્યું છે ! ટૂંકમાં ‘પંદરમી સદીમાં નરસિંહ હયાત’ એ જ મધ્યકાલીન કવિઓ માટે સરળ રસ્તો છે.

અહીં મુદ્રિત ૩૧ કડવાંમાંથી પસાર થતાં વિષયાવર્ણનના ૧૬મા કડવામાં ‘એની જીભડી પોખંણ પાન’ ભારે નવીન લાગે છે ! આવી રીતે નાયિકાની જીભનું વર્ણન ક્યાંય વાંચ્યાનું સ્મરણ નથી. કદાચ વિષયાનુ સખીવૃંદ હસીમજાક કરતું વાડીમાં પ્રવેશી રહ્યું છે તે સંદર્ભે હશે, પણ ‘જીભ’ને ‘પોયણાનું પાન’ કહેવાનું વિષ્ણુદાસને સાથી ઉપસ્થિત થયું હશે ? છેલ્લા ૩૧મા કડવામાં કેદાર, ધનાશ્રી, વસંત — એમ એક પછી એક રાગમાં સમગ્ર આખ્યાનનું વસ્તુ કહી જવાની રીત પણ નવીન છે. ૧૦મા કડવાનો રાગ ‘સબાબા’ નોંધાયો છે તે પણ અજાણ્યો લાગે છે. (‘સિયામ’ — એક ફારસી રાગ હશે ?)

એક વખત પ્રધાન દુષ્ટબુદ્ધિએ બ્રહ્મભોજ યોજ્યું છે. તેમાં જમવા આવેલા અનાથ ચંદ્રહાસને જોઈને બ્રાહ્મણોએ ‘આ બાલક તારા ધનનો ધણી થશે.’ એમ ભાખ્યું ત્યારથી દુષ્ટ બુદ્ધિના મનમાં વૈરાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો અને જ્યાં સુધી આને ઠેકાણે ન પાડું ત્યાં સુધી બધું ‘કામ કાચું’ એવું મનમાં વિચારે છે. (‘તાર લગે કાચું કાંમ સહી, બીજો નથી ઉપાય’ કડવું ૬/૨). અહીં ‘કાચું કામ’ એટલે ‘રાહ જોવી ?’ એવી ટિપ્પણ કેમ આપી હશે ! (પૃ. ૫૦)

આ સંપાદનનું જે ઉત્તમ છે તે તો પાછળનાં ૨૪ પૃષ્ઠોમાં રમણભાઈએ કરેલી તુલના. રમણભાઈ પોતે નોંધે છે તેમ ૧૯૩૮માં ગજેન્દ્ર લાભશંકર પંડ્યાએ ‘ઓખાહરણ’ નિમિત્તે નાકર, વિષ્ણુદાસ, પ્રેમાનંદની તુલના કરી છે, પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ જતાં ખબર પડી કે તેમણે તો ‘તુલનાનો શ્રમ’ વાયકો-જિજ્ઞાસુઓ પર છોડ્યો છે ! (પૃ. ૧૮૪) ‘સંપાદકે કરવું જોઈએ’ તે કામ આજે આટલા વર્ષે રમણભાઈ જાણે વ્યાસ સહિત ચૂકવી દે છે અને ગુજરાતી વિવેચનામાં તુલનાનું એક રસાવહ ઉદાહરણ સર્જ્યું છે.

જૈમિનીના સંસ્કૃત ‘આશ્વમેધિક પર્વ’થી માંડીને ગુજરાતીના નાકર, વિષ્ણુદાસ, પ્રેમાનંદ અને છેક ભોજ સુધીના કવિઓની મર્મગામી તુલના અહીં મળે છે. સંપાદક તરીકેની સજ્જતા, સૂઝ અને સૌજવ કેવાં હોવાં ઘટે — તેની પ્રતીતિ અહીં થાય છે. આ નિમિત્તે વચ્ચે વચ્ચે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓની ખાસિયતો પણ રમણભાઈ ચીંધતા જાય છે ! એમ લાગે છે કે મૂળના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાનના રસબિન્દુઓ પણ અહીં પ્રથમ વાર આપણા રસસંવિદ્માં ઉમેરાય છે ! મૂળના ‘વિષ’ શબ્દ પાસે વિષયાએ પોતાના નામનો ‘યા’ કેવી રીતે ઉમેર્યો તો કહે : નાકરે બાજુના દેવદારના વૃક્ષનું દૂધ લઈને ‘યા’ લખ્યો, વિષ્ણુદાસે કાજળ રસ સળીએ લઈને ‘યા’ અને પ્રેમાનંદે ‘એક નેત્રનું કાજળ કાઢ્યું, બીજા નેત્રનું નીર’ ! રમણભાઈ પ્રથમ તર્ક કરે છે કે બીજા નેત્રનું નીર — કેમ ? પછી પોતે જ કહે છે : ‘વિષ દેજો’ એવું વાંચીને તે કંપી ઊઠી હશે ! (પૃ. ૧૭૮) વાહ રમણભાઈ !

મૂળમાં ‘મદન-સભા’નું જે વર્ણન છે : ‘શિવભક્ત મદન શ્રીકૃષ્ણકીર્તન સાંભળે’ —

તે ગુજરાતી આખ્યાનકારોની નજરે કેમ ચડ્યું નથી ? — એવો પ્રશ્ન પણ રમણભાઈ અહીં કરી લે છે. આખી ચર્ચા ભારે રસિક — માર્મિક અને સંપાદક, સંશોધક, વિવેચક સાથે રમણભાઈ કેવા રસજ્ઞ અને હળવા ફૂલ છે તેની ખાતરી કરાવનારી છે. પારુલબહેન કહે છે તેમ નિ:શંક, આ એક મૂલ્યવાન સ્વાધ્યાય છે.

ભાષા મારાં હાડમાંસ... | રમણીક સોમેશ્વર

[‘કવિતા વિશે કવિતા’ : દિલીપ ઝવેરી, પ્ર. બિજલ પ્રકાશન, વડોદરા, પ્ર. આ. ૨૦૧૬, પૃ. ૫૮, કિં. રૂ. ૩૫]

‘કવિતા વિશે કવિતા’ની એક એક કવિતા વાંચતાં હરખાઉં, પણ એના વિશે કશું કહેવાનું આવે ત્યાં મૂંઝાઉં. કવિની ‘ધવલ ભગવતી’ વાતના ઉજાસમાં જોવા બેસું ને ભાળું - “કવિતા એટલે અશરીરી ચેતના જે મનફાવતાં રૂપ ધરે.” આ કાવ્યોમાં કવિતાનાં ‘મનફાવતાં’ ને આપણને મનભાવતાં રૂપ નીરખવા મથું ત્યાં કાને પડે કવિના શબ્દ - “કવિતા એટલે અવકાશ જ્યાં સમગ્ર અસ્તિત્વ સાથે વિસ્તરી શકાય.” આમ અવકાશે અવકાશે વિસ્તરતી કવિતાના સફળ અસ્તિત્વની અસ્તિ/નાસ્તિ લીલાને જોયા કરું.

કવિ લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશંદ્ર, ગુલામ મોહમ્મદ શેખ અને દિલીપ ઝવેરી એ આપણી આધુનિક કવિતા-ધારાના મહત્ત્વના મુકામ. છંદપ્રભુત્વ અને પોતીકી ભાષાભિવ્યક્તિ એ એમનો વિશેષ. એમાં આજે વાત કરીએ દિ.ઝ.ની. ભાષાની અનેકવિધ તરાહોને કવિ તાગે. મહાનગરની ભાષા, જાહેરખબરની સૂત્રાત્મક ભાષા, ફિલ્મીગીતો - લોકગીતોના લય-લહેકા, શબ્દાલંકારો, અર્થાલંકારો, પદ્યવાર્તા, શબ્દરમત, છંદો -કટાવ, વસંતતિલકા, પૃથ્વી... વ.વ. દ્વારા કવિતાનાં વિધવિધ રૂપો રચ્યાં એ એમની લાક્ષણિકતા.

એમ કહી શકાય કે દિલીપ ઝવેરી એ વિલક્ષણ ભાષા-સંકેતો રચતા વ્યાપ્તિના કવિ છે. પરભોમની અનેક ભાષાઓની ઉત્તમ કવિતાની જેમ દેશની લગભગ તમામ ભાષાઓની કવિતા સાથે એમનો ઘરોબો. મહાભારતના રચયિતા કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન એમને વિશ્વચેતનાના વ્યાપક આયામ પ્રતિ લઈ જાય છે અને તેઓ ‘વ્યાસોચ્ચવાસ’ નામે નાટક અને એ જ નામે કાવ્ય-શૃંખલા રચે છે. વાલ્મીકિએ એમને મનુષ્યમાત્રને ચાહતાં શીખવ્યું છે. એ રીતે ‘ખંડિત કાંડ’માં વેદના અને સંવેદનાનું અજબ સાયુજ્ય જોવા મળે છે. કોઈ એક વિષયને લઈને એનાં અનેકવિધ પરિમાણોમાં પ્રવેશીને ખંડો રચતાં રચતાં એક અખંડ ભાત નિપજાવવી એ આ કવિની ઓળખ છે.

તાજેતરમાં જાણીતા અમેરિકન કવિ બિલ વોલેકે (BILL WOLAK) કરેલો દિ.ઝ.નો ઈન્ટરવ્યૂ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. ‘THE SEVENTH QUARRY: POETRY’-માં એ છપાયો છે. એમાં વોલેક પ્રશ્ન કરે છે : “How would you define poetry ? (કવિતાની વ્યાખ્યા તમે કઈ રીતે કરશો ?)” કવિ બોલી ઊઠે છે : “To define poetry I write poem's. (કવિતાની વ્યાખ્યા કરવા હું તો કાવ્યો લખું.)” ‘કવિતા વિશે કવિતા’નાં આ

કાવ્યોમાં કવિના એ પ્રશ્નોત્તરનાં વિસ્તરતાં વલયો મને દેખાય છે.

કાવ્યસંગ્રહના બે પૂંદાની વચ્ચે રોકડા બત્રીસ કાવ્યો અને એની અડખેપડખે કવિની બે વાત. એમાં વાતે વાતે એ વાતની પ્રતીતિ થાય કે જાણતલ આખાબોલા કવિ અખાનો નાતીલો આ કવિ એની જેમ જ ચોખ્ખેચોખ્ખું માને છે કે —

“દીઠાને વળગે સૌ ભૂર, વણદીઠું વેધે તે શૂર’ (અખો). તેથી એની કવિતામાં એ સતત વણદીઠાને તાકે છે ને તાગે છે, વેધે છે ને વાળે છે, ફરી ફરીને પામે છે. કેટ કેટલું કરે છે આ કવિ કવિતા સુધી પહોંચવા માટે? — ફૂલ-તારાની ભાતનું પૂંદું ચડાવેલી નોટમાં એને રંગીન પેન્સિલથી સજાવે છે; પછી બધું રદ કરી નવેસરથી એને અક્ષરમેળ-માત્રામેળ છંદોથી રણજણતી કરે છે. મા-ભાષા અને પરભાષાની કવિતાને પગલે પગલે માઈલોની મુસાફરી કરે છે. કવિ રાજેન્દ્ર શાહના પ્રેસમાં ફરી કવિતાની નવી લિપિને પામે છે. ખાસ્સો દોઢ દાયકો મૌનમાં સરી જાય છે અને મૌનને વિશ્વભરની ઉત્તમ કવિતાના દ્રાવણમાં તાર તાર કરતા રહે છે. ને પછી — “નિર્ણયપૂર્વક લખવું એ જ લક્ષ્ય” આમ લખાતી થયેલી કવિતામાંથી સમયાંતરે ઊતરી આવી છે આ ‘કવિતા વિશે કવિતા’. ઊઘડતે પાને જ કવિ કહે છે :

‘બળતી મીણબત્તીને ફૂંક મારીને

કોઈ

બહાર થંભેલા અંધકારને કહે

‘આવ અંદર, અહીં બીવા જેવું કંઈ નથી’

એમ કવિતા બોલાવે.’

આને આમંત્રણ કહો તો આમંત્રણ અને આશ્વાસન કહો તો આશ્વાસન. પ્રીછેલું બધું ઓલવીને વણપ્રીછેલાને ઘનઘોર અજવાળે ખોવાયેલું ગોતતાં ખોવાઈ જઈએ ત્યારે ક્યારેક અચાનક મળી જાય છે કવિતા.

એમ ઝટ નથી મળી જતી કવિતા. બાપના દાદાની તલવાર, પેઢીઓના પ્રવાસે બાપની કલમમાં રૂપાંતરિત થતી ક્યારેક નાંગરે છે કવિતાને કાંઠે. કવિ કવિતાનું પગેરું દાબતા, ભુલભુલામણીમાં ભમતા, ક્યારેક ધારેલું તો ઘણી વાર સાવ અણધાર્યું પામતા રહે છે. મને યાદ આવે છે કવિ લાભશંકર ઠાકરના આ શબ્દો : “હવે પછીની ક્ષણે શું પ્રગટશે એની અનિશ્ચિતતા એ જ સર્જનનો આનંદ છે.” આવો આનંદ કવિ દિ. ઝ. અહીં ભાવકો સાથે વહેંચે છે.

કવિની રઠ જુઓ :

‘મારે કવિતા લખવી છે

— નધણિયાત બચરવાળ રઝળતી ગરોદર —

જેનું હું ઘર હોઉં.’

આમ ગરોદરના પેટમાં નવા પાંગરતા શબ્દના રવને પોતાની ભીતર ગરગરતા આ કવિ. સેન્દ્રિય શબ્દાવલિને લસલસતી કલમે વહેતી મૂકવી એ એમની ખાસિયત. એમ કરતાં જણાતરથી જીવતર સુધીની વાત એ કરી લે. અને ‘તારા નક્ષત્રો નિહારિકાઓ

કાસાર ન્યૂટ્રોન પ્રોટોન ફોટોન / અને અલોપ થતા સનાતન સમય 'ને તાકતાં કહી બેસે કે,

‘તે કવિતા મારે લખવી છે/જે મારું સકળ હોય.’

આ સકળ એ પાછું અકળ પણ હોય અને કવિ ઇતિહાસનીયે આઘે ઊભેલી ક્ષણથી લઈને સાવ સામે ઊભેલા કમ્પ્યુટરની ક્ષણ સુધીના કવિતાના આરોહ-અવરોહને કાલવતા રહે; કાગળ પરના જંગલમાં આપણને ફેરવતા રહે અને પછી થોડું થંભીને ઉચ્ચરે :

‘ક્યારેક એવું બને

કાગળને કલમ અડે

ને તારા ફૂદે

... ..

શાહી મોરનાં પીંછાં બને

સફેદીઓ અરીસા બને...’

અને પછી —

‘કવિતા ઓળખાણ કરાવે

પડદા પછવાડે

કરામત કારીગરી કસરત કરતા

અક્ષરો સાથે.’

આ છે કીમિયાગર કવિની કારીગરી, અક્ષર સાથેની ઓળખની વાત કરવાની કવિની આ રીત. પછી સીધી સાદી ભાષામાં કહે કે લાંબા મૌનને અંતે — “શબ્દ એ જ સર્વસ્વની ઝાઝી સમજણ આવી. એ શબ્દ કવિતા લખાવતો થયો.” અને આ કાવ્યો વાંચતાં વાંચતાં કવિનું એ કથન અંકે થતું જાય કે, — “શબ્દ જ સાધન, સાધના અને સિદ્ધિ. શબ્દના જન્મ્યા પછી પોતાનો જન્મ. શબ્દની શક્યતાઓનો આવિષ્કાર એ જ પોતાનું કવિકર્મ, એ જ ધર્મ.”

છંદોલયની બારીકીઓને આ કવિ પૂરી જાણે, તો ગીત-ગઝલની ગલીફૂંચીઓને પણ પ્રમાણે. લયની ગતિઓ, સ્થિતિઓ અને અગતિકતાઓ; ભાષાના વ્યાકરણ અને પ્રાસયોજનામાંથી નીપજતા લયની પણ ખાસ્સી ઓળખ. આમ લયને પૂરો જાણે છતાં જાળવે નહીં કારણ કે એમને લયની કવિતા નહીં પણ કવિતાના લયનો ખપ. કાન દઈને આપણે એમની કવિતામાં પ્રવેશીએ તો કદાચ આ બધું કળી શકાય. જુઓ આ કાવ્યોમાં પણ કટાવ, ચોપાઈ, સવૈયા...ના લયની કેવી ભાતીગળ તરાહો તરતી દેખાય છે ! સાંભળો —

‘ભાષા મારાં હાડમાંસ

નેહું ભાષાનો ગરાસ

મન-માટી ને ખેતર ખાતે

ભાષા પાડે યાસ.’

અને આ પંક્તિઓ —

‘કવિને માથે કલગી
તરણું
ફૂટી ચબરખી હોય.’

અને આ ‘કવિતા’ -

‘ભરી તમાકુ પાન ગલોકે હવે ટેસથી કવિતા
તડકાની કલમે આલેખી સ્કાઈ સ્કંપરનો પેપર
ઝકળની રુશનાઈ લપેટી મેઘધનુષી રેપર’

અછાંદસ એ આ કવિની ઓળખ. અછાંદસની અનેકવિધ શક્યતાઓને તાગવી એ એમની નેમ. એમ કરતાં એ અછાંદસમાં છંદોના કણ રમતા મૂકે તો ક્યારેક છંદો વચ્ચે અછાંદસના ટુકડા તરતા મૂકે. બધું સપ્રયોજન. મનમાં પાકી સમજણ કે - “નિર્ણય લેનાર પોતે છીએ અને ભાષા સિવાય ઈતર કોઈ આલંબન ખપતું નથી માટે લખ્યું અછાંદસમાં.’

એક ઈન્ટવ્યૂમાં કવિ દિ.ઝ. કહે છે, “...કવિતા એ આપણે નક્કી કરેલો, પોતે પોતાને જ માટે, પોતાના આનંદ માટે જ કરીએ છીએ એ વિષય છે. જીવન એને માટે સામગ્રી છે. તમારી જીવન માટે વફાદારી હોવી જોઈએ. જીવન સાથે તમારી પ્રતિબદ્ધતા હોવી જોઈએ — પણ એ મનુષ્ય તરીકે કવિ તરીકેની તમારી પ્રતિબદ્ધતા કેવળ શબ્દ માટે છે. ભાષા માટે છે.” (‘પરબ’ : ફેબ્રુઆરી - ૨૦૧૫) - તેથી ‘ભાષા’ની કવિતા કરતાં કવિ કહે છે —

‘બીજ વેરતી જાય હેરતી
લણતી ઊભા મોલ
ઢગલે ઢગલા શબ્દ ખળામાં
હું ભાષાનો ફોલ.’

‘કવિતા વિશે કવિતા’નાં કાવ્યોમાંથી આ બધી વાતની પ્રતીતિ મળતી રહે છે અને “મારી ઓળખ મારો શબ્દ અને શબ્દ મારાથીયે મોટો” - એવું કવિવચન વધુ સ્પષ્ટ થતું રહે છે.

કવિએ તો કહ્યું છે : ‘કશીયે સ્વીકૃતિ માટે કવિતા લખવાની ન હતી. કશો જ અર્થ નથી છતાં અને એટલે જ કવિતા લખવાની : કવિતા જ અર્થ છે.’ - અને તેથી જ આ ‘કવિતા વિશે કવિતા’.

આમ હું કવિની કવિતા વિશે કંઈક કહેવા ગયો, થોડું કહ્યું અને ઘણું વણકહ્યું જ રહ્યું. એટલે આ કવિતા :

‘એક એક અક્ષર કાગળને ઉઝરડે
ત્યારે હજીય કેટલું કોરું છે
તે દેખાડીને હરખાવે
એ કવિતા હોય છે.’

તો, એ રીતે હરખાવાનું હવે ભાવકો ઉપર જ છોડું...

કવિ દિલીપ ઝવેરી પાસેથી આપણને (૧) પાંડુકાવ્યો અને ઈતર (૧૯૮૯), (૨) ખંડિત કાંડ અને પછી (૨૦૧૪) અને (૩) કવિતા વિશે કવિતા (૨૦૧૬) એમ ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો મળ્યા છે. ઘણાં કાવ્યો હજુ ગ્રંથસ્થ થવાની પ્રતીક્ષામાં છે.

કવિનાં અંગ્રેજી કાવ્યોનાં ત્રણ પુસ્તકો ન્યૂયૉર્કની પ્રકાશનસંસ્થાઓએ પ્રકાશિત કર્યાં છે : (1) Once This Mist clears (2014) (2) Fire Writes in Several Scripts (2015) (3) Magic and Miracles (2016)

સમકાલીન ગુજરાતી કવિતાના અંગ્રેજી અનુવાદોનું પુસ્તક ‘BREATH BECOMING A WORD’ (2010) Published by Gujarat Sahitya Akadami – આ પુસ્તકે ગુજરાતી કવિતાને દેશ-વિદેશની અનેક ભાષાઓમાં પહોંચાડી. આપણા માટે વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે આઈરિશ ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ દ્વારા એ આખું પુસ્તક આઈરિશ અનુવાદમાં પ્રકાશિત થયું.

ભીંત બની જતા ચહેરાઓની વ્યથાકથાઓ | કિશોર વ્યાસ

[‘સાતમો દિવસ’ (વાર્તાસંગ્રહ) : પન્ના ત્રિવેદી, રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્રા. આ. ૨૦૧૬, ૩મી પૃ. ૧૬૨, કિં. રૂ. ૧૬૦]

પન્ના ત્રિવેદી આપણી નવી પેઢીના સશક્ત વાર્તાકાર તરીકેની ઓળખ ધરાવે છે. ‘આકાશની એક ચીસ’, ‘રંગ વિનાનો રંગ’ અને ‘સફેદ અંધારું’ જેવા વાર્તાસંગ્રહો આપનાર વાર્તાકારનો આ ચોથો પરિપક્વ વાર્તાસંગ્રહ છે. અન્ય વાર્તાકારોના મુકાબલે વાર્તાલેખનની સક્રિયતા આ સંગ્રહોથી જણાઈ આવે છે. આ સંગ્રહમાં અઢાર વાર્તાઓ સંગ્રહાઈ છે. નિવેદનમાં ફક્ત ‘આ વાર્તાઓ...’ આટલું જ કહીને ‘વાર્તા એ જ મારું નિવેદન છે’ એમ તેઓએ સૂચવ્યું છે. સ્ત્રીઓના આંતરજગતને આ સર્જકે બહુવિધકોણથી પ્રગટ કર્યું છે. નારીનાં અરમાનો, અપેક્ષાઓ, વ્યથાઓ અને નારી હોવાના પરિણામે વેઠવી પડતી જાતીય કુંઠાઓ નારીચિત્તને કેવાં તો વિશ્વુબ્ધ કરતાં ચાલે છે એનો સંવેદનપ્રદેશ ભાતીગળ રીતે એમણે અહીં પ્રગટ કર્યો છે.

“બા, મને ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ” રમેશ પારેખના આ ખ્યાત બાળકાવ્યની પંક્તિ આપણા હૈયે અને હોઠે ચઢેલી છે. પણ ચપટી વાર્તાની નાયિકા સુજાતા માટે કામી અને ખલનાયક બની રહેતા આચાર્યસાહેબની ચપટી સુનામી લાવનારી બની રહે છે. સર્જકને પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબંધની સૂક્ષ્મ બાજુઓને નીરખવામાં રસ છે. સ્ત્રીને પોતાના શરીરને સાચવવું, એની રક્ષા કરવી એ જ એક મોટો પડકાર અહીં તો જણાય છે. આચાર્ય પોતાના હોદ્દાની રુએ સુજાતાને ગમે તે ભોગે તાબે કરવા મથે છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં

પેસેલા સડા તરફ વાર્તા ધકેલાઈ જવાનો પૂરો ભય હતો પણ સર્જક એને બાજુએ રાખીને સુજાતાની મક્કમ ગતિની ચાલનાને નોંધ્યા કરે છે. એ તાબે ન થાય તો એમણે કરવાનું શું ? એ રાજીનામું આપી દે છે. પતિએ લડવાની વાત કહી પણ સુજાતા આચરે તે આચાર્યને ચોખ્ખું સંભળાવવાની ને ચપટી વગાડવા માત્રની તક લેતી વાર્તામાં દેખાય છે. ચપટી વગાડતાં આવડી જવી એ એનામાં ઊભા થતા આત્મવિશ્વાસની ઝલક છે. ‘માજો’ કારમી ગરીબીમાંથી ચપટીક સુખ શોધતી નાયિકાની વાર્તા છે. ગુજરીવાસમાં રહેતી આ નાયિકાનાં સ્વપ્ને વાસ્તવિક ધરાતલ પર ચૂરચૂર થતાં રહે છે. ઝૂંપડપટ્ટીનું જે જીવન છે એ ‘માહિમ ચી ખાડી’ નવલકથાને યાદ કરાવે એવું પ્રત્યક્ષીય છે. રૂપેરી પરદાનાં દશ્યો, ટિકિટચેકરની ગંદી જબાન, પસાર થઈ જતી ટ્રેનમાં બેઠેલું સપનું જેવા સંદર્ભોથી આ વાર્તા વિશેષ બની છે. ‘વચલી મેડી’માં યશપાલના છોકરાના આગમન પછી વરતાતો સંચાર જાણવા-માણવા લાયક છે. બાજીનું ચરિત્ર એમાં ધ્યાન ખેંચે એવું ઊપસ્યું છે. બિંદુના નખરાથી વાયક વાર્તાના અંત સુધી બિંદુ-સુનિલના સંબંધ વિશે જ વિચારતો રહેવાનો પણ આખરે રંડાપો વેઠતી ચંદનને સુનિલ લેવા આવવાની વાતનો ધડાકો થયો છે. બારીએ મધ બેઠું છે જેવી પ્રતીકાત્મકતા અને ઉઘાડી બારીનો સંદર્ભ તેમજ ત્રણેય સ્ત્રીઓની હરફરની ક્ષણો વાર્તાને પ્રાણવાન બનાવે છે. ‘હું દીનાપુરથી બોલું છું’માં બાસઠ વરસનો ગજોધર અભાવગ્રસ્ત ગામની સગવડ વધારવા ઝંખે છે. સરકારી અધિકારીઓને ફોનમાં ગામની મુશ્કેલીઓનું બયાન કરવા મથતો ગજોધર સંવાદ સાધી શકતો નથી એમાં સત્તાધીશ માણસોની ગ્રામીણ પ્રજા પરત્વેની ભારોભાર ઉપેક્ષા અને અમાનવીયપણું પ્રગટ થયાં છે. સર્જક વાતને ઉપસાવવા માટે આસપાસની ક્રિયાઓ-પ્રતિક્રિયાઓનું જે આલેખન કરે છે અને અન્ય પાત્રોના દબાયેલા સૂરથી વાતને વળ આપતા રહે છે એ નોંધનીય લાગે છે. ફોન માટે પાનનો ગલ્લો અને તેની ક્રિયાઓને તપાસીએ કે ફોનના ડબલામાં સરી જતા રૂપિયાનો ખખડાટ આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. લાલ ગુલાબની પાંદડીઓમાંથી ઊડી જતો રંગ શાને છે ? શાં કારણે બધાં ગુલાબ હવે સફેદ રંગનાં બની જતાં દેખાય છે ?-ની ઘટના ‘સાતમો દિવસ’માં નિરૂપિત થઈ છે. સતી એકધારી જિંદગીમાં નવતા લાવવા સાત દિવસ ઘર છોડીને શાંતિનિકેતનમાં રહેવા ચાલી આવી છે. જીવતા જ મળી ગયેલા આ સ્વર્ગમાં જાતભાતનાં નારીચરિત્રોનો સતી સાથેનો મેળાપ સર્જક કરાવતા જઈ જીવનના વિધ વિધ રંગોને વ્યક્ત કરે છે. જીવનની આ ધૂપછાંવને અનુભવતી સતીના ચિત્ર પર રહીરહીને પતિ નંદનનું સ્મરણ આવ્યા કરે છે એ દર્શાવે છે કે સતી પતિને કેટલું તો ચાહે છે ! ટોળામાંથી જુદો જ તરી આવતો ને સાવ નિરાળો ધારેલો નંદન સાત દિવસ પછી ઘરમાં પ્રવેશતી સતીની પાસે આ દિવસોનો હિસાબ માગે છે ત્યારે સતીને “રામ જેવો ધણી મળ્યો છે... રામથી જરાયે ઊતરતો નથી”નો જે અનુભવ થાય છે એ નારીહૃદયને પૂર્ણતયા પ્રગટ કરે છે. સર્જક સંવેદનની ક્ષણોને પ્રત્યેક ઘટનામાં આગળ કરતા રહ્યા છે. એથી ભાવક એ ક્ષણોપરાંત તરત જ અનુભવાતાં બીજાં સંવેદનસ્થાનો સાથે જોડાતો જઈ એક સંવેદનપુદ્ગલનો અનુભવ પામે છે. ‘હુમલો’માં પ્રગટેલી કોમી વૈમનસ્યની ઝાળની ચિત્રાત્મક શક્તિ નોંધપાત્ર છે.

સતત ફેલાતી અફવાઓ, તોફાનોને કારણે વ્યાપેલો ડર અને ભયઆકાંત પરિસ્થિતિ કેવાં તો વિષમ પરિણામો લાવનારી નીવડે છે એ કહેવા માટે સર્જકે પ્રયોજેલી ભાષા અનુભવમાં સંકાંત થઈ ઉઠે છે. નીતા જોશીની સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા ‘યામા કદાચ માની જશે’ માં જૈન દીક્ષાર્થીની ઘટના લેવાઈ હતી. અહીં ‘દીક્ષાંત’ રચનામાં પણ દીક્ષા લેતા પૂર્વે થતા અનુભવને સર્જકે કેન્દ્રમાં રાખ્યો છે. દીદી, મા - નાં પાત્રો સામે કાકુની ઠંડી કૂરતાનું આલેખન સચોટ થયું છે. જે સંસારનો હજી સ્વીકાર જ કર્યો નથી તેનો ત્યાગ પોતે કઈ રીતે કરી શકે? જીવનતત્ત્વને પામવા દિવ્યજીવન પહેલાં પોતે જીવનદીક્ષાનો જે સ્વીકાર કરે છે એ આખીયે પ્રક્રિયા જોવી રસપ્રદ છે. સર્જક કૃતિનો આરંભ ક્રિયાઓથી કરે છે. અભાવગ્રસ્ત જીવન, પુરુષસત્તા, જીવતરની પીડા અને ત્રસ્ત નારીજીવન એની વિષયસામગ્રી બને છે. ‘સફેદ અંધારું’ સંગ્રહના નિવેદનમાં સર્જકે નોંધ્યું છે કે : ‘લેખનાર્થે પ્રેરવા માટે કોઈ મોટા બનાવો કે વિક્ષોભજનક ઘટનાઓ જ માત્ર જવાબદાર નથી. કોઈને નજરે ન ચડે એવી નાનકડી ક્ષણ પણ મને પારાવાર અજંપ બનાવે છે. મારી કલ્પના અને પ્રચલિત સામાજિક સંદર્ભોને સહારે એક સૃષ્ટિ રચાતી આવે. મારી વાર્તાઓ એ આવી પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ અનુભૂતિના અમૂર્ત વિવર્તોનું મૂર્ત રૂપમાત્ર છે.’ વાર્તાની ક્ષણને અન્ય નાની ઘટનાઓ સાથે જોડવી, પાત્રજગતમાં એક-બે પાત્ર ઉપર સ્થિર થઈ એની આસપાસનું નિરૂપણ કરવું, અન્ય પાત્રોનાં મનોવલણો અને વર્તણૂકો બેચાર લસરકાથી ચિત્રિત કરવા સર્જક સભાનપણે પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે. ક્યારેક પૂંછડીયે વળ દર્શાવવાની રીતિ પણ રહી છે. ‘ગંધ’ વાર્તાનું વાતાવરણ જ વાચકને બાંધતું ચાલે છે. બે છેડા પર બે સ્ત્રીઓ, મા-દીકરી ઊભા છે. મા લાખીને પરસુ પોતાનો કરવો છે તો દીકરી નનકીને અક્કા પાસેથી કોઈ નાનકો કે નાનકી જોઈએ છે. એમાં ઉમેરાય છે લાખીનો નવજાત શિશુઓને વેચી નાખવાનો ધંધો. અજાણપણે પરસુની પત્નીએ જણેલા બાળકને વેચી નાખતી લાખીને પોલીસ પકડી જાય છે ત્યારે નાનકી ચિત્કારીને મા-ના આ કાળાકામને પ્રગટ કરે છે. પણ એને એ જાણ નથી કે પોતાને પણ આ રીતે જ હોસ્પિટલમાંથી એ ઉઠાવી લાવી હતી. લાખી એને વેચીને રોકડી કરી લેતી નથી. જુવાન કરીને એને વેચી નાખવાના બદલે પેટની જણી માની લે છે. ગુનાહિત કૃત્યની વચ્ચે માનવ્યની એક સરવાણીને વહેતી રાખીને સર્જકે મનુષ્યજીવનના અકળ મનોજગતને અહીં ચીંધી આપ્યું છે. નિરૂપણરીતિનું વૈવિધ્ય આ વાર્તાઓને નોંધપાત્ર બનાવે છે. ‘રક્ષણ’, ‘ગુલકી’ અને ‘ઘેરાવ’ જેવી વાર્તાઓ આનું દૃષ્ટાંત બને એમ છે. ‘ઘેરાવ’માં નાયક પર સતત આવ્યા કરતા કંટાળાજનક વ્યાપારિક ફોન વચ્ચે દામ્પત્યનો કૂટપ્રશ્ન ધ્યાનાર્હ છે. સુધીર-સુલેખાના સંબંધો કયા પ્રકારના છે? અને સંબંધતાંતણો કેવો લંબાયેલો છે એ સર્જકે અવ્યક્ત રાખ્યું છે. એ છેડો ખુલ્લો રાખતા વાચકના હાથમાં સોંપ્યો છે. સુધીરના અપમૃત્યુ પછી કોલડ્રમમાં મુકાયેલું શબ સુલેખાનું હોઈ શકે એવું અનુમાન પણ વાર્તાકારની સંયત વાર્તાકલાનો નિર્દેશ કરે છે. વિષાદભર્યા ને સંબંધનાળથી છેદાયેલા પાત્રજગતને તાદૃશ્ય કરતી આ સઘળી વાર્તાઓ વાર્તાકારની વાર્તાકલાશક્તિને દર્શાવી આપનારી છે.

સાંજને સૂને ખૂણે પ્રગટેલો અજવાસ | ઉર્વીશ વસાવડા

['સાંજને સૂને ખૂણે' (ગઝલસંગ્રહ) : મીનાક્ષી ચંદારાણા, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૦૮ + ૧૪, ડિ. રૂ. ૧૫૦]

સંભવી છે ઊડાન ખૂણામાં
ચાલ્યું ગઝલોનું ગાન ખૂણામાં

મનોજ ખંડેરિયાના આ શેરને સહેજ જુદા સંદર્ભે મૂકતો આ સંગ્રહ આપણને મીનાક્ષીબહેન પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમનો આ પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ છે. જોકે બાળ-સાહિત્ય જેવા ઓછા ખેડાતા ક્ષેત્રમાં એમણે સરસ કામ કરેલ છે. જુદાં જુદાં સમાયિકોમાં નિયમિત રીતે જોવા મળતાં આ કવયિત્રી થોડી સાધના બાદ આ સંગ્રહ આપે છે.

પુસ્તક ખોલતાં જ નજરે ચડે છે સરસ્વતીવંદના. ૧૧૫ પંક્તિની આ રચના છે. આ પ્રકારની ગઝલના છંદમાં રચાયેલી જૂજ રચનાઓ મુકુલ ચોકસીની 'સજનવા' જેવી આપણને મળે છે.

લોળલીલા લાલિમા લખતી હશે કંઈ લોહીમાં
લેખણે લીલી લીલમવરણું લખાવે છે મને. (પા. ૩૯)

મનભરણ મંજુલ મૃદુલ મુખરિત નિમગ્ન પ્રસન્નતા,
ગાનતુષ્ટા મઘરા રાગે ભીજવાવે છે મને. (પા. ૨)

આખી કૃતિમાં શબ્દવૈભવ અને વર્ણાનુપ્રાસ ઊડીને આંખે વળગે છે. ક્યારેક એવું પણ લાગે કે અહીંયાં શેરિયત સિદ્ધ થવાને બદલે ગતિ શ્લોકત્વ તરફ છે. એકંદરે આખી કૃતિ વાંચવી ગમે તેવી છે.

એક સ્ત્રીસર્જક પ્રણયભાવો અને ઊર્મિઆવેગોની અભિવ્યક્તિ બહુ જ નાજુકાઈથી કરી શકે તેનાં ઉદાહરણો આપણને અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

અરે નફફટ હવે નહીં બોલવા દઈ
અધરને તું અધરની વાખ વાલમ. (પા. ૨૩)

સ્નિગ્ધ વાદળીઓના તરસ્યા હોઠ પર
કોણ વીજનાં ચુંબનો ચાંપી ગયું. (પા ૧૭)

અન્ય એક નજરે ચડતી વાત અભિવ્યક્તિમાં નવીનતા અને તાજગી છે.

બાંકડાઓ વસ્ત્ર ખંખેરીને ઊભા થઈ ગયા
સંચયાં વળગણ વિખેરી સાંજને સૂને ખૂણે. (પા. ૯)

પછી તો થાકનાં ખેતર શીળે પડછાયે લ્હેરાયાં
ભરી ચાંચે ઊડાનો એક સંપીલી ઊડ્યાં પંખી. (પા. ૧૪)

અલબત્ત ક્યાંક અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય વ્યક્ત કરવાના યત્નમાં આયાસ સ્પષ્ટ

નજરે ચડે છે જેનું ઉદાહરણ પા. ૧૨ પરની સંગીતના સંદર્ભો સાથે લખાયેલ ગઝલ છે.
ક્યાંક અભિવ્યક્તિને સબળ બનાવવા વિશિષ્ટ શબ્દો પ્રયોજ્યા છે એ ધ્યાન ખેંચે
તેવા છે.

મોજથી ગુણ ગાઈએ ને નાચીએ પણ
આવડે જો કર વિના કરતાલવાનું. (પા. ૬૭)

તો પા. ૭૬ પરની ગઝલમાં તાળાપણું કે ગરમાળાપણું જેવા કાફિયા સરસ રીતે
પ્રયોજ્યા છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક વિશિષ્ટ રદીફો પણ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. જેવા કે દશાશ્વમેધ
ઘાટ પર (પા. ૧૫), એ સમયની વાત સાંભળ (પા. ૩૪), અમારા અઘતન ઘરમાં
(પા. ૨૯).

તો પા. ૫૯ પરની લાભશંકર ઠાકરના નાટક ‘બાથટબમાં માછલી’ પરથી પ્રેરિત
સંવાદગઝલ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

વળી આપણને બહુધા ખેડાતી બહેરો ઉપરાંત ટૂંકી બહેરમાં પણ ગઝલો મળે છે.
તો પ્રલંબ બહેરની રચના ‘ચલ જરા ઝાંખીને જોવા દે’ (પા. ૯૨) પણ આપણને મળે છે.

પ્રસ્તાવનામાં ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ નોંધે છે તેમ સંસ્કૃત અને ફારસી શબ્દો
સહજતાથી આવે છે તો ઘણી જગ્યાએ ખૂબ જ સરળતાથી સચોટ શેર કહેવાયા છે.

થાળમાં પીરસીને વાની અવનવી
તેં જ તો દુષ્કર કર્યું છે ભાવવું. (પા. ૫૩)

અવરની કથામાં ચમત્કાર છે
એ મારી કથામાં નથી તો નથી. (પા. ૫૬)

ક્યાંક શેર વધારે સરળતાથી કહી શકાયા હોત. ઉદા. પા. ૬૮ પરનો શેર :

એક જ અરજ છે મારી ઊપડું કબૂલ કરો તો
ટોળે વળી ઊભેલાં સ્મરણો મને વળાવે.

કદાચ આ રીતે વધુ સ્પષ્ટ થાય છે.

એક જ અરજ કબૂલો, તો અબઘડી હું ઊપડું
ટોળે વળી ઊભેલાં સ્મરણો મને વળાવે.

પા. ૬૦, ૬૫, ૮૮, ૧૦૦ પરની ગઝલો સાદ્યંત સુંદર ગઝલો બની છે. એ
સિવાય પણ સંગ્રહને પક્ષે ઘણાં જમા પાસાં છે એ વાતનો આનંદ છે.

એકંદરે વાંચવો અને મમળાવવો ગમે એવો સંગ્રહ આપણને મળે છે.

થોડાક ગમેલા શેર નોંધું છું.

ભગ્ન પગની આબરૂ રાખી અમે
જિંદગીભર લંગડી રમતાં રહ્યાં. (પા. ૨૧)

જે કેવળ શબ્દની કૂંચીથી ખૂલે છે
હું એ પાંજરું છું મને શબ્દ આપો. (પા. ૪૧)

જનમથી ભલે આજ સુધી રડી છું
છૂટે કંઈનો તો રચાશે કવિતા. (પા. ૮૪)

એમના એક શેરમાં લખે છે,

ભાલનું કુમકુમ શબ્દ સેંથે સિતારો શબ્દનો
ચાલ અડવા હાથ પર કરીએ ઠઠારો શબ્દનો. (પા. ૩૯)

આપણે મીનાક્ષીબહેનને કહીએ કે અડવા હાથ પર તમે કર્યો છે એ ઠઠારો નથી
પણ મનમોહક શણગાર છે, બધાને માણવો ગમશે.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

મન જંજીર મન ઝાંઝર : ભદ્રાયુ વછરાજાની, ૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૦, રૂ. ૧૩૦. અર્વાચીન પ્રશ્નોપનિષદ : પૂછે તે પામે : ભદ્રાયુ
વછરાજાની, ૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૮, રૂ. ૧૮૦.
બાળઉછેરની મૂંઝવણો નિષ્ણાતોની નજરે : સંપા. આરતી મહેતા, ૨૦૧૭, ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૧૩૪, રૂ. ૧૫૦. પ્રત્યક્ષ સૂચિ : પ્રવીણ
કુકડિયા, ૨૦૧૮, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, વડોદરા-૭, પૃ. ૧૪+૯૦,
રૂ. ૬૦. તીરછી નજરે અમેરિકા : હરનિશ જાની, ૨૦૧૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૫૦.

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગનાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને અનુલક્ષીને દર મહિનાની ૧૭મી તારીખે યોજાતા પુસ્તક-પ્રદર્શન અન્વયે આ વખતે ઓક્ટોબરમાં શ્રી જયોતીન્દ્ર દવેના જન્મદિન (૨૧/૧૦) નિમિત્તે હાસ્યસાહિત્યનું પ્રદર્શન તા. ૧૬ થી ૨૭ ઓક્ટોબર સુધી રાખવામાં આવ્યું હતું. જેનો પ્રફુલ્લભાઈ રાવલ, માધવ રામાનુજ, લાલુભા ચૌહાણ ઉપરાંત અન્ય સાહિત્યરસિકોએ લાભ લીધો હતો.

શ્રી પરીક્ષિતભાઈના આયોજન મુજબ યોજાતા આ પ્રદર્શનની ‘નવગુજરાત સમય’, ‘ગુજરાત સમાચાર’ અને ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ના પત્રકારોએ પણ નોંધ લીધી હતી.

એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

તા. ૯-૧૦-૨૦૧૮, મંગળવારે શ્રી ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ બેઠકમાં યોગેશ જોશીના માર્ગદર્શનમાં બહેનોએ સ્વરચિત કાવ્યો અને વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. આ બેઠકમાં ટૂંકી વાર્તા અને ગઝલ-ગીત-અછાંદસની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓની ચર્ચા પણ થઈ હતી. શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ બેઠકનું સુંદર સંચાલન કર્યું.

રવીન્દ્રભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વ્યાખ્યાન

રવીન્દ્રભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદઅંતર્ગત તા. ૧૦-૧૦-૨૦૧૮ના રોજ શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ‘ચારિત્રકાર રવીન્દ્રનાથ’ વિશે વક્તવ્ય ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપ્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં સાહિત્યરસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. શૈલેશ પારેખે આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી : parabgsp@gmail.com

પરિસંવાદ અને પુરસ્કાર-વિતરણ : તાજેતરમાં ‘ગાંધી હોવું એટલે...’ વિષયે પરિસંવાદ અને સ્વાતંત્રસેનાની રસિકલાલ આઝાદ ગ્રંથ પુરસ્કાર વિતરણનો એક સમારંભ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના અધ્યક્ષસ્થાને યોજાઈ ગયો. જેમાં વર્ષાબહેન અડાલજાની શકવર્તી નવલકથા ‘કોસરોડ’ને પુરસ્કૃત કરવામાં આવી. એની સાથે પૂર્વ સાંસદ જયાબહેન શાહસંપાદિત ‘સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્રસૈનિકો અને લડતો’ ગ્રંથને પણ સન્માનવામાં આવ્યો. જ્યંત ગાડીતે ચાર ભાગમાં લખેલી ‘સત્ય’ નવલકથાને વિશેષ સન્માન એનાયત થયું. કાર્યક્રમમાં વક્તા તરીકે પરિષદના મંત્રી ડૉ. ભરત મહેતા સહિત અન્ય મહાનુભાવો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

પત્રસરિતા : ‘બળવંત પારેખ સેન્ટર ફોર જનરલ સિમેન્ટિક્સ એન્ડ અધર હ્યુમન સાયન્સિઝ’ના સહયોગથી વડોદરા ખાતે પત્રસરિતા અંતર્ગત ‘પત્રો લખ્યા હતા એમણે, વધાવીએ આપણે’ નામે એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. પરિષદના પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના માર્ગદર્શન હેઠળ બ્રિજેશ પંચાલ અને નીતા જોશીના સંકલનમાં યોજાયેલા આ કાર્યક્રમમાં વડોદરાની યુવાપ્રતિભાઓએ વાચિકમ્ કર્યું હતું. આ નિમિત્તે શ્રી શિરીષ પંચાલ અને પી. એસ. ચારી ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આભારવિધિ શ્રી પીયૂષ ઠક્કર દ્વારા કરવામાં આવી હતી.

ગુજરાત વિશ્વકોશ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવન, અમદાવાદ ખાતે ‘પ્રતિકૂળતા એ જ અનુકૂળતા : પ્રજ્ઞાયક્ષુની પુરુષાર્થગાથા’ વિશે રિઝર્વ બેન્કના પ્રજ્ઞાયક્ષુ મેનેજર ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ પોતાની સંઘર્ષગાથા રજૂ કરી હતી. ‘હસતાં હસતાં કપાય જીવનના રસ્તા’ નાટ્યકાર યઝદી કરંજિયાએ પોતાના પારસી મિજાજમાં જીવનની ફિલસૂફી સમજાવી હતી. કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘કેફિયત, મારા સર્જનની’ વિષય અન્વયે પોતાના સાહિત્યસર્જન વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : તથાગત તથગતા તથા ગાથા - ધાયલ વૈભવ અથવા ભાગ્યનું શરીરવિજ્ઞાન

ચિત્રકાર : સુરેન્દ્રન નાયર (જ. ૧૯૫૬, ઓનાકૂર, કેરળ)

માધ્યમ : તૈલચિત્ર; માપ : ૧૧૮” x ૮૮”; વર્ષ : ૧૬૮

સાતમા-આઠમા દાયકાને વચગાળે ભારતીય કળાજગતમાં કેટલાક નોખા કળાકારોનું આગમન થયું, જેમણે આધુનિક ભારતીય કળાને નવેસરથી વ્યાખ્યાયિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. સુરેન્દ્રન નાયર એમાંના એક પ્રતિભાસંપન્ન કળાકાર. વડોદરાના નિવાસી છે.

સુરેન્દ્રન નાયર એક જ ચિત્રમાં અનેક કથાઓ કહેવાનું પસંદ કરે છે. વાસ્તવ અને કલ્પનાની સેળભેળથી ચિત્રનું પોત વણે છે, જેમાં લૌકિક અને પારલૌકિક આયામોનો સંયોગ રચે છે. દેશ-દેશાવરના સીમાડાઓ ભૂંસે છે. એમ એમની ચિત્રસૃષ્ટિનું ફલક માનવઈતિહાસના અનેક સમયસંદર્ભો આવરી લે છે. એમનાં ચિત્રો જોતી વખતે તમારે દંષ્ટિકોણ બદલવો પડે છે અને એમ સમાંતરે સંગોપેલી કથાનું પરિમાણ પણ બદલાય છે. એટલે કે ચિત્રનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ સતત દર્શકને હાથતાળી આપતો રહે છે. જોકે દર્શકોને મુગ્ધ કરતાં આ ચિત્રોનો વૈચારિક પક્ષ સતત વ્યાકુળ કરે છે. દર્શકને વિચલિત કર્યા કરે છે. એટલે જ એનાં ચિત્રો એક વખત જોયા પછી પણ જોવાની આપણી ક્રિયા સમાપ્ત થતી નથી.

આવરણચિત્રને ધ્યાનથી જોવા જશો તો એના શીર્ષક તરફ અનાયાસે તમારી નજર જશે જ. આ ચિત્રનું શીર્ષક અટપટું છે. ચિત્રકાર સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે : “તથાગત એટલે બુદ્ધ, તથગતા એટલે કે એમણે આ એક દિશામાં વિચરણ કર્યું અને તથગાથા એટલે પદ્ય સ્વરૂપે કહેવાયેલી કથા.” હવે આપણી રીતે એને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરીએ. ચિત્રના શીર્ષકમાં ત્રણ નિર્દેશો છે. એક બુદ્ધ તરફ છે; બીજો ચોક્કસ દિશાનો છે; ત્રીજો પૌરાણિક કથાનો છે. આ શીર્ષકનો હજી થોડોક વિસ્તાર છે. Wounded Majesty એટલે કે ધાયલ વૈભવ અને The Anatomy of Fate એટલે કે ભાગ્યનું શરીરવિજ્ઞાન. ચિત્રકારે એક બીજો અટપટો શબ્દ આ સાથે જોડી લીધો છે, Cuckoonebulopolis. આ કુકુનેબુલોપોલિસ શબ્દ ગ્રીક નાટ્યકાર એરિસ્ટોફેનિસના નાટકમાંથી આવે છે. આ એક સમાયોજિત શબ્દ છે. જેના એકાધિક અર્થો થાય છે. ચિત્રકાર માટે એનો અભિપ્રેત અર્થ છે, ‘આમ ગાંડા થવાય છે’. પોતાનાં નાટકોમાં એરિસ્ટોફેનિસે કાયમ એક આદર્શ સમાજની વાત કરી છે. સુરેન્દ્રન પોતાનાં ચિત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે આ તિર્યક નાટકોના કથાનકને

સંદર્ભિત કરવાનો, એનો ઉપહાસ કરવાનો, અને એ રીતે એને પ્રશ્નાંકિત કરવાનો પ્રયાસ કરતા રહ્યા છે. હવે આ શબ્દોના આધારે આ ચિત્રનો પરિચય કેળવીએ.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત પાછા ફરેલા વયસ્ક ગાંધીનું આ ચિત્ર છે. કાઠિયાવાડના ગ્રામીણ ખેડૂતના પહેરવેશમાં ગાંધી ઊભા છે. એક હાથમાં છત્રી છે. છત્રી પર ડુંગરાળ-પથરાળ ભૂદૃશ્ય છે. ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણની જેમ એમણે આ ભૂદૃશ્યને જાણે છત્રી પર ધારણ કર્યું છે. જેના પર બધાં જ ધર્મનાં સ્થાનકો છે. અને છત્રી સાથે ટીંગાડેલી છે વિવિધ યીજવસ્તુઓ. ક્ષુલ્લક તેમજ અમૂલ્ય. છત્રીના દંડ સાથે જોડાયેલું છે ડમરું. ગાંધીના બીજા હાથમાં ટોપી છે. કમંડળની જેમ ઊંચકેલી. છત્રી પરના ભૂદૃશ્યના ખૂણે એક ગર્દભ છે. તો ગાંધીની ફરતે એક લંબગોળ છાયો છે ને એના પર કાગડો છે તો બકરી છે. નીચે વેરાયેલાં પડ્યાં છે પુષ્પો.

અહીં કોણ કોની વાત માંડે છે. જનશૂન્ય ડુંગરાળ-પથરાળ ભૂદૃશ્ય સાથે માત્ર એક ખૂણે નજીવો એક આકાર છે, ગદર્ભનો, શા માટે? અને ગાંધીની એકાગ્ર દૃષ્ટિ તાકે છે દર્શકની પણ ક્યાંક પાછળ, શા માટે? એની મક્કમ દેહાકૃતિની ચોતરફની આ યીજવસ્તુઓનાં તોરણીયાંની સાથે બકરી અને કાગડો જ, શા માટે? ગાંધી ક્યાંક કૃષ્ણ સાથે જોડાય છે તો ક્યાંક બુદ્ધ સાથે તો ક્યાંક શિવ સાથે, શા માટે? આ સ્વરૂપાંતરના પલટા શા માટે? આ કોના ગાંધી છે? મારા કે આપણા કે ચિત્રકારના કે આપણે સતત જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એવા? આ કોનો ઘવાયેલો વૈભવ છે? આ કોનું ભાગ્ય? કઈ દિશા અને કેવી ને કોની ગાથા, મારી, તમારી કે ગાંધીની કે બુદ્ધની?

આપણે આ રીતે, ગાંધીજીના સાર્ધ-શતાબ્દી વર્ષે ફરીફરીને આ તેમજ અન્ય ગાંધીચિત્રો જોવાનો-સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું, લાભશંકર ઠાકરે નિર્મેશ ગેઝિંગથી જોયા બાપાને (બાપા વિષે : ૧૯૯૪) અને બાપુને (બકો છે, કલ્પો : ૨૦૦૪) પણ, સતત. અને એમ આપણી પોતાની અને આપણા સવાલોની વધુ નિકટ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

*

ચિત્રકારનું સરનામું : સુરેન્દ્રન નાયર, 'સૌપરણિકા', બી-૧૪, પુનિતનગર, સમા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૮

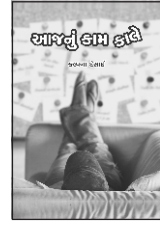
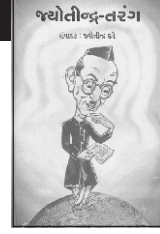

આ અંકના લેખકો

- ઉર્વાશ વસાવડા : આશીર્વાદ એક્સ-રે એન્ડ અલ્ટ્રાસાઉન્ડ ક્લિનિક, ચિત્તાપ્પાના ચોક, સીવીલ પાસે, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧
- કમલ વોરા : એ/૪૦૩, પારસનાથ, સુધા પાર્ક, શાંતિપથ, ઘાટકોપર (ઈ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, એમ. જી. એસ. સ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦
- ચતુર પટેલ : ૧, પાર્થબંગલો, વિ-૨, કરમસદ રોડ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ધ્વનિલ પારેખ : સી/૨૦૪, વૈદેહી એપાર્ટમેન્ટ, એસબીઆઈની ગલીમાં, વાવોલ, જિ. ગાંધીનગર
- નરોત્તમ પલાણ : 'દર્શન', ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયૂષ ઠક્કર : ૧૦૩, યોગીસુષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતાના મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા રોડ, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
- પ્રતાપસિંહ ડાભી : ૨૬, બાલાજી વિલા, ટીપી નં. ૪૪, ચાંદખેડા, અમદાવાદ-૩૮૨૪૨૪
- પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય : પ્લોટ નં. ૨૮૫, સેક્ટર-૧/સી, ગાંધીનગર
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ પંડ્યા : એચ/૮૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ્સ, માનવ મંદિર સામે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- મણિલાલ હ. પટેલ : સહજ બંગલો, શાસ્ત્રી માર્ગ, શાન્તાબા પાર્ક પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- મનોહર ત્રિવેદી : C/o. દિગ્વીશ ત્રિવેદી, ૧૭, શિવમ્ સોસાયટી, હાઉસિંગ રોડ, કનકપુર, સચીન, સુરત-૩૮૪૨૩૦
- રમણીક સોમેશ્વર : 'રમ્ય', સી-૨, સંસ્કૃત ટેનામેન્ટ્સ, સી. એચ. વિદ્યાલય સામે, પારસ બંગલા પાછળ (ગોત્રી), પો. સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
- રમેશ પટેલ : પ્રાંજલ, ૩૦, આનંદવાટિકા સોસાયટી, સરદાર પુલ પાસે, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- રાધિકા પટેલ : ૪૦૨, સ્વસ્તિક એપાર્ટમેન્ટ, ન્યૂ બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટી, પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- વિનોદ ગાંધી : ૮૩, સુવિદ્યાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧
- શરીફા વીજળીવાળા : બી/૪૦૨, વેકુંઠ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ, તાડવાડી, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : બી/૨૦૩, સૂર્યલોક ફ્લેટ, સોરાબજી કમ્પાઉન્ડ, જૂના વાડજ બસ સ્ટેન્ડ પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- સિતાંશુ યશશંદ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- સુરેશ પરમાર 'સૂર' : ઈ/૪૧, દર્શન પાર્ક, તરસાલી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૦
- સેજલ શાહ : ૧૦/બી, ૭૦૨, અલિકાનગર, લોખંડવાળા કોમ્પ્લેક્સ, આદલી રોડ, કાંદિવલી (ઈ), મુંબઈ-૪૦૦૧૦૧
- હિમાંશી શેલત : 'સખ્ય', ૧૮, મણિબાગ, અબ્રામા, વલસાડ-૩૮૬૦૦૭

નૂતનવર્ષનું સ્વાગત આ હાસ્યસાહિત્ય દ્વારા કરીએ !

જ્યોતીન્દ્રતરંગ	જ્યોતીન્દ્ર દવે	225
તમે યાદ આવ્યાં	વિનોદ ભટ્ટ	300
ઈદમ્ વિનોદમ્	વિનોદ ભટ્ટ	170
પ્રિયદર્શીનો મધુવિનોદ (પુસ્કૃત)	મધુસૂદન પારેખ	38
કોના બાપની હોળી ?	નિરંજન ત્રિવેદી	200
મોજમાં રે'વું રે...	રતિલાલ બોરીસાગર	130
વિનોદના વૈકુંઠમાં	રતિલાલ બોરીસાગર	130
લાફ પાંચમ	નલિની ગણાત્રા	150
આજનું કામ કાલે	કલ્પના દેસાઈ	160
હાસ્ય-વસંત (પુસ્કૃત)	પલ્લવી મિસ્ત્રી	120
સૂડી વચ્ચે સોપારી	અલ્પા નીરવ શાહ	100
ગપ્પેગપ્પાં	માલતી દેસાઈ	32
હાસ્યકલરવ (પુસ્કૃત)	પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય	100
અઢારેય અંગ વાંકાં	રમણલાલ છગનલાલ પટેલ	70
બત્રીસ કોઠે હાસ્ય (પુસ્કૃત)	ઉર્વીશ કોઠારી	150
વાચક ક્યાંય નથી ગ્રંથાલયમાં (પુસ્કૃત)	કિશોર અંધારિયા	125
ક્લીન બોલ્ડ (પુસ્કૃત)	પ્રકાશ લાલા	60
આનંદગુલાલ	શશિન ઓઝા	70
વાછટ વિનોદની	મહેશ ધોળકિયા	100
હાસ્યનું મેઘધનુષ	ચિત્રસેન શાહ	120
દે દામોદર, દાળમાં...	કિશોર વ્યાસ	80
સાત અંગ, આઠ નંગ અને...	રમણ સોની	140
બહુરંગી (ગુજ. લેખિકાઓની હાસ્યરચનાઓ) સંપા. સ્વાતિ મેઢ		160
હાસ્ય-કણિકા	સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી	40

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકારોની ઉત્તમ નવલકથાઓ

ચિનુ મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
બદલાતાં સરનામાં	૧૧૫.૦૦
ઊંઘે માથે	૪૫.૦૦
હેન્ગ ઓવર	૮૦.૦૦
નિદ્રાચર	૪૫.૦૦
ચુકાદો	૬૫.૦૦
દહેશત	૮૦.૦૦
પડછાયાના માણસ	૭૦.૦૦
લિસોટો	૫૫.૦૦
પીછો	૮૦.૦૦
માણસ હોવાની મને ચીડ	૧૦૨.૦૦

નીલેશ રાણા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૂર્યનાં આંસુ	૧૮૦.૦૦
શમણાંની શતરંજ	૨૮૫.૦૦
છાયા-પડછાયા	૧૪૫.૦૦

જય ગજજર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
દીવાની એક વાટ	૩૬૦.૦૦
સહિયારો સાથ	૧૫૦.૦૦
નેડો લાગ્યો	૧૪૫.૦૦
આંધીનો ઉજાસ	૧૮૦.૦૦
તિમિરનાં તેજ	૧૭૫.૦૦
કાચી માટીનું ઘર	૧૭૫.૦૦
પથ્થર થરથર ધ્રૂજે	૧૨૫.૦૦

રશ્મિ શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અમે પણ માણસ છીએ	૧૮૦.૦૦
કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે (એકલો જાને રે)	૨૮૫.૦૦
સૂકી નદી ભીનો પટ	૧૬૫.૦૦
સંચારબંધીનું શહેર	૧૩૫.૦૦
આંગળી અડકે ત્યાં અવકાશ (લઘુનવલકથા)	૬૦.૦૦
ચાલો આકાશ વહેંચીએ	૧૩૦.૦૦
આદિત્યનો આથમતો ચહેરો	૨૧૦.૦૦
બંધ કમરાનું પારેતું	૧૦૫.૦૦
મૃગજળ ઊગ્યા આંખમાં	૨૩૦.૦૦
બર્ફીલી સાંજનો તડકો	૧૪૫.૦૦
સામે કાંઠે તરતું આકાશ	૧૨૦.૦૦
ક્ષિતિજે ઓગળતા પડછાયા	૧૦૦.૦૦
ધુમ્મસના વૃક્ષ	૧૫૦.૦૦
અભર્તુકા (અર્થાતર)	૧૯૦.૦૦
ઝાકળ માંગે સૂરજ	૯૫.૦૦
શૂન્યના સરવાળા	૯૫.૦૦
સમયની આરપાર	૯૦.૦૦
પંખી એક પાંખના	૯૫.૦૦
અરણ્યે પાનખર	૮૦.૦૦

ઇન્દુબહેન મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ક્ષણનાં પારિજાત (ભાગ : ૧-૨)	૪૯૦.૦૦
પર્તગિયાના રંગે તારું નામ પવનમાં ઘૂંટું	૩૯૦.૦૦
વાહ અમેરિકા	૧૪૫.૦૦
સાત દરિયા	૧૦૫.૦૦
આથમતાં સૂરજનાં અજવાળાં	૮૫.૦૦
સાંજની હથેળીમાં સૂરજ ડૂબ્યો	૯૮.૦૦
૩૬ નંબર	૫૯.૦૦

તમામ લેખકો-વાચકો તેમજ સર્વેને દીપાવલીની શુભ કામનાઓ તથા નૂતનવર્ષાભિનંદન.

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

સંસ્મરણો — પ્રેરક કથાઓ

વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણ વાટિકા	ગીતા ગીડા	140
લોકસેવકની કેફિયત	મનુભાઈ પટેલ	100
દીઠું મેં ...	હસમુખ શાહ	250
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ષો	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
અનુભવની એરણ પર	મનસુખ સલ્લા	150
શબરીનાં બોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
સુખદ સંભારણાં	નગીન ગાંધી	70
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	180

રેખાચિત્ર / ચિંતન / લોકસાહિત્ય

એકલવીર સનત મહેતા	ડંકેશ ઓઝા	200
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	200
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	200
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	140
વાતડિયું વગતાળિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	400
સહરાની ભવ્યતા	રઘુવીર ચૌધરી	120
ભારતીય સંસ્કૃતિ આજના સંદર્ભમાં	રઘુવીર ચૌધરી	200

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

કવિતા ભાષાના શબ્દની બધી શક્યતાઓનો, તેના અર્થ અને અવાજની સર્વ ક્ષમતાનો કસ કાઢે છે. એટલું જ નહિ, રૂઢિથી નિશ્ચિત થયેલા શબ્દના અર્થને, તેના મૂળ સંકેતો જાળવવા ઉપરાંત નવા નવા સંદર્ભો દ્વારા, વધુ ને વધુ સંકેતો સમર્પે છે. અને એ રીતે શબ્દનું મૂલ્ય વધારી ભાષાને સમૃદ્ધ કરે છે. આમ છતાં માનવીની, સ્થૂળ વ્યવહારની ભાષાને જ વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજીને કવિ પોતાની કલાનું સર્જન કરે છે.

— ડૉ. હેમન્ત દેસાઈ

કાવ્ય એક વિશ્વરૂપ ક્રિયા છે. માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વમાં સમાઈને જે નાનુંસરખું કે સંકુચિત જેવું જીવન વ્યતીત કરે છે એ બંધનોને કવિતા ખંખેરી દે છે. કવિતા આપણને બંધનહીન મુક્તિની અવસ્થામાં વિહરતા કરી મૂકે છે.

— સુન્દરમ્

કવિતા પ્રેમ છે. કોઈ દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક કે તાર્કિક આગળ જતાં કવિ બની જાય છે. આઈન્સ્ટાઈન તેના અંતિમ દિવસોમાં કવિ બની ગયા હતા. એડિંગ્ટન પણ કવિ બની ગયા હતા. જે લોકો તર્કપૂર્ણ બની જાય તો એક સમય જરૂર આવે છે, જ્યાં તર્ક સમાપ્ત થઈ જાય અને કવિતાનો આરંભ થાય.

— આચાર્ય રજનીશ

કાવ્યના સંપર્કથી જેની ચેતનાની સકલ પદ્મપાંખડી વિકસી ઊઠે અને જે આનંદસ્વરૂપ બની રહે એ જ સાચો સચેતસ. ભાવક માટે આચાર્ય વિશ્વનાથે સંભવતઃ આ અર્થમાં જ ‘સચેતસ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

— પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

વિક્ટોરિયા ઓલિમ્પસ ૧૮૯૦માં જન્મેલી. “દક્ષિણ અમેરિકામાં સ્ત્રી થઈને જન્મવું એટલે શું તેનો તમને અંદાજ નથી”, એવું તેમણે પોતાના એક મિત્રને લખેલું. કુટુંબે ગોઠવી આપેલો લગ્નસંબંધ જીવનમાં શૂળ બનીને ઊગી નીકળ્યો છે. સંકુચિત ધર્મસંસ્થા અને વહેવારિયા સમાજ સાથેના પળેપળના સંઘર્ષમાંથી ગુજરી રહી હતી, તેવા ટાણે પૂર્વ દિશામાંથી ‘ગીતાંજલિ’ પુસ્તક રૂપે એક નૂતન સૂર્યોદય ઝળહળી ઊઠે છે અને જીવનની એક નવી ક્ષિતિજ ખૂલી જાય છે.

— મીરા ભટ્ટ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ — વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊર્ધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

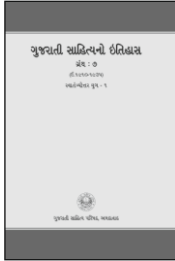
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪
પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૮૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૮૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૮૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

Pidilite

Fecicryl[®]
fabric colours
RETAINS THE NATURAL FEEL OF FABRIC
SOFT

लगाएं
#FabricPeFecicryl

यह कपड़ा फेसिक्लियल फैब्रिक कलरों द्वारा बाँध-से-बैठ-किया गया है।

स्टेंसिल रखें

कलर डैब करें

कपड़े को सूखने दें

Fecicryl[®]
fabric colours
RETAINS THE NATURAL FEEL OF FABRIC
SOFT

पेंट करने के बाद भी कपड़े रहें साँपट और कलर हो जाए बिलकुल पक्का

[/HobbyIdeasIndia](#) [@HobbyIdeasIndia](#) [/HobbyIdeas](#) [@HobbyIdeasIndia](#)